

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

**DÜMAD
WOJMUR**

Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi - World Journal of Multidisciplinary Research

E-ISSN:

ISSN 2717-6592

2020 - 2

**KAZAKİSTAN 30. BAĞIMSIZLIK YILI
ÖZEL SAYISI**

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

WOJMUR - DÜMAD

DÜMAD WOJMUR

Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi - World Journal of Multisipliner Research

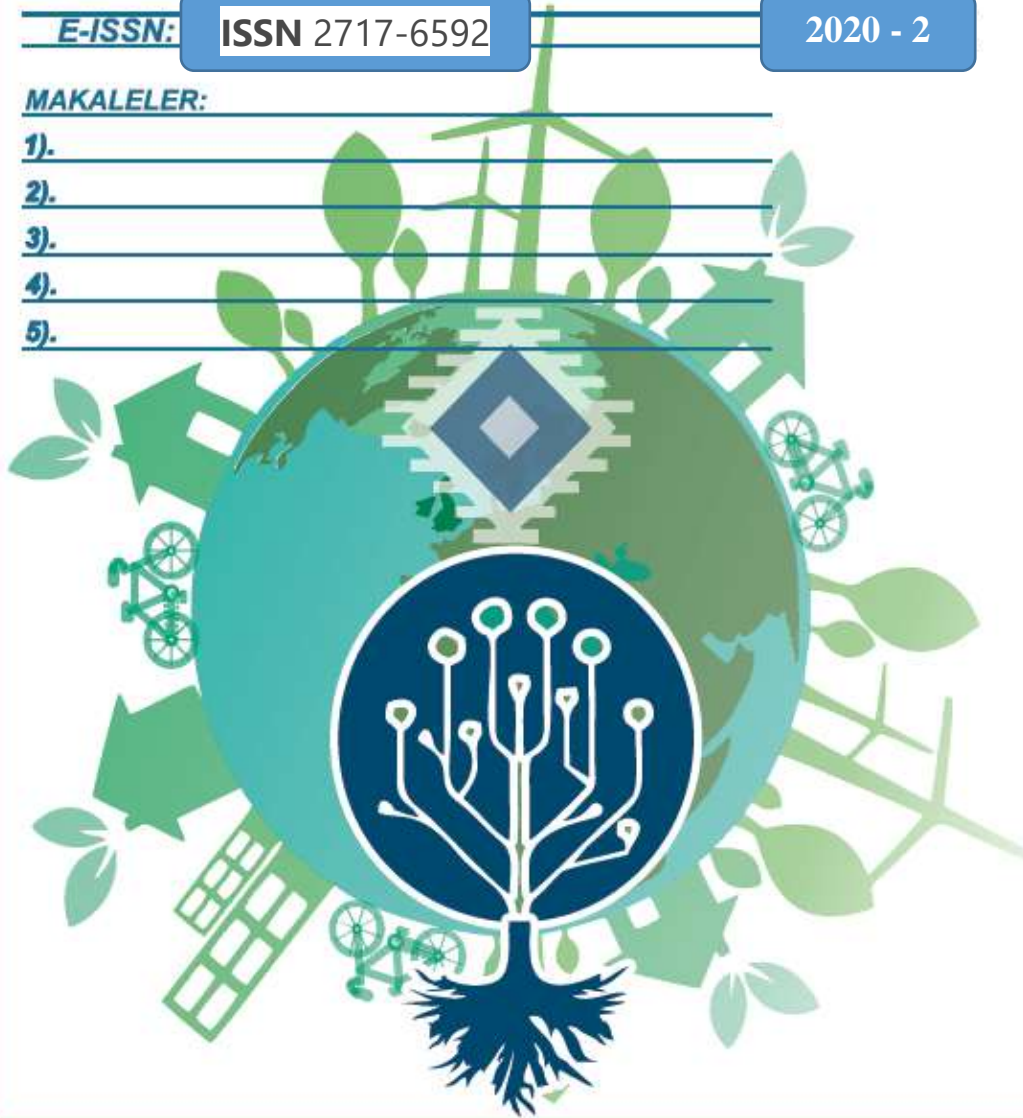
E-ISSN:

ISSN 2717-6592

2020 - 2

MAKALELER:

- 1).
- 2).
- 3).
- 4).
- 5).

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 - 2

Dergi Yöneticisi ve Baş Editör:

Prof. Dr. D. Ali ARSLAN

Sayı Editörleri:

Prof. Dr. Bekezhan AKHAN – Kazakistan

Prof. Dr. Tashmukhambetov Bauyrzhan GALIKHANOVIÇH - Kazakistan

Prof. Dr. Galib SAYILOV - Azerbaycan

Prof. Dr. D. Ali ARSLAN - Türkiye

Prof. Dr. Muhtar MİROV - Kazakistan

ISSN: 2717-6592

Kapak Tasarımı: Prof. Dr. D. Ali ARSLAN

Mizanpaj-Ofset Hazırlık: Prof. Dr. D. Ali ARSLAN

© D. Ali ARSLAN

İletişim:

Tel: 0532 270 81 45 / 0553 666 06 06

E – Posta: cimderaslan@hotmail.com

Not: Makalelerin her türlü idari, akademik ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Dergi Web Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

Amaç ve Kapsam

DÜMAD Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi (WOJMUR World Journal of Multidisipliner Research) yılda iki kez (Temmuz – Ocak) yayımlanan uluslararası multidisipliner bir hakemli dergidir. Dergi çokdisiplinli bir akademik dergi niteliğine sahip olup, bilim ve teknik alanında, nitelikli araştırma ve derleme makalelerini bilim dünyası ile buluşturmayı hedefler.

“Bilgi insanlığın ortak malıdır” ilkesinden yola çıkan dergimiz, Açık Erişimli bir dergidir. Bu bağlamda, dünya genelinde, bilim ve teknik alanında araştırma yapan bilim insanlarına, araştırmalarını insanlığın faydasına sunabilecekleri nitelikli bir akademik platform olabileme idealiyle yola çıkmıştır. Dergiye gönderilen her makale, yayımlanmadan önce çift-kör hakemlik sürecinden geçer.

Aims and Scope

WOJMUR World Journal of Multidisciplinary Research is an international multidisciplinary peer-reviewed journal published twice a year (July-January). The journal is a multi-disciplinary academic journal and aims to bring together quality research and compilation articles in the science and technical to the world of science.

Our journal is an Open Access journal and based on the principle of "Knowledge is the common heritage of humanity". In this context, it has started out with the ideal of being a qualified academic platform for scientists and researchers in the field of science and technical to present their research to the benefit of humanity. Every article submitted to the Journal, passes through the double-blind peer review process prior to publication.

TÜDBA

TÜRK DÜNYASI BİLİMLER AKADEMİSİ
(The Academy Of Sciences Of The Turkish World)

**БІЗДІҢ ЖУРНАЛДЫҢ МӘСЕЛЕСІ АЛТЫН АЙМАҚТЫҚ
МЕМЛЕКЕТТІҢ 750-ЖЫЛДЫҒЫНА ЖАЗЫЛАДЫ.**

**DERGİMİZİN BU SAYISI ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN 750. KURULUŞ
YILDÖNÜMÜNE İTHAF OLUNMUŞTUR.**

5

Not:

- Бұл басылым MerAk Mersin Akademi / TÜDBA - Түрік дүниежүзілік ғылым академиясының шешімімен жарық көрді.
- Bu sayı MerAk Mersin Akademi / TÜDBA - Türk Dünyası Bilimler Akademisi ilim heyetinin kararıyla yayınlanmıştır.
- This issue was published with the decision of MerAk Mersin Akademi / TÜDBA - Turkish World Academy of Sciences.

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD
ULUSLARARASI EDİTÖRLER KURULU

AD-SOYAD	ÜLKE
Prof. Dr. D. Ali ARSLAN	Baş Editör - Türkiye
Prof. Dr. Ardian MUHAJ	ARNAVUTLUK
Prof. Dr. Galib SAYILOV	Azerbaycan
Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY	Azerbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zümürd MANSİMOVA	Azerbaycan
Prof. Dr. Aynur KHUZHAKHMETOV	Bashkortostan –Başkurdistan
Prof. Dr. Rif AXMADİEV	Bashkortostan –Başkurdistan
Prof. Dr. Nihada Delibegović DŽANIĆ	BOSNA HERSEK
Assist. Prof. Dr. Chunfeng GE	Çin
Prof. Dr. Eldar HACIYEV NABIYEVİÇ	Dagestan-Dağıstan
Assist. Prof. Dr. Ali TOPÇUK	Germany
Prof. Dr. Damir MATANOVIĆ	Hırvatistan
Prof. Dr. Emina Berbić KOLAR	Hırvatistan
Prof. Dr. Naseem AHMAD	Hindistan
Necat KEVSEROĞLU	Irak
Hüseyin BEYOĞLU	Irak
Prof. Dr. Bekezhan A. AKHAN	Kazakistan
Prof. Dr. Tashmukhambetov Bauyrzhan GALIKHANOVICH	Kazakistan
Prof. Dr. Salamat İDRİSSOV	Kazakistan
Prof. Dr. Takir Ospanovich BALYKBAYEV	Kazakistan
Prof. Dr. Ahmed Zaki Darhan ZHUMAKANOVICH	Kazakistan

Prof. Dr. Aldambergenova Gaukhar TUREMURATKYZY	Kazakistan
Prof. Dr. Karimova Beibitkul SARSEMHANOVNA	Kazakistan
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ	Kazakistan
Prof. Dr. Muhtar MIROV	Kazakistan
Prof. Dr. Roza Zh. KURMANKULOVA	Kazakistan
Prof. Dr. Abay DUSENBAYEV	Kazakistan
Prof. Dr. Eshiev ASYLBEK	Kirghizstan
Assoc. Prof. Dr. Selim BEZERAJ	Kosovo
Dr. Moslem SARBAST	Macaristan
Assoc. Prof. Dr. Tahseen FATIMA	Pakistan
Prof. Dr. Abdulqodir TOSHQULOV	Özbekistan
Prof. Dr. Obidjon SOFİYEYEV	Özbekistan
Prof. Dr. Svetlana Petrovna ANZOROVA	Russia
Prof. Dr. Redzeb Skrijelj	Serbia
Prof. Dr. Radık GALİULLİN	Tataristan
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ	Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Kakajan Janbekov	Türkmenistan
Prof. Dr. Rahimmammet KÜRENOV	Türkmenistan

Editörden

TÜRK DÜNYASI VE KAZAKİSTAN

Türkler, insanlık tarihinin en eski ve en köklü milletlerindedir. Kökeni binlerce yılı aşan tarihi ve kültürel zenginlikleriyle insanlık ailesinin en önemli, en seçkin ve en saygın kavimleri arasında yer alırlar. Geçmişten geleceğe kurdukları onlarca devlet ve ürettikleri zengin kültür hazineleriyle, insanlık ailesinin en saygın üyelerinden biri haline gelmişlerdir.

Uygarlık ve medeniyet tarihinde böylesi önemli ve seçkin bir konuma sahip olan Türkler günümüzde, dünyanın dört bir yanında varlıklarını sürdürmektedirler. Orta Asya'nın derinliklerinden, Anadolu'nun en ücra köşelerine; Ortadoğu'dan Balkanlara, Avrupa'dan Amerika'ya kadar dünyanın dört bir köşesinde Türk Kültür ve Medeniyetinin izlerini bulmak mümkündür.

Böylesi son derece köklü ve saygın bir kavmin oluşturduğu bu soyut dünya, Türk Dünyası olarak adlandırılır. Türk Dünyasında, geçmişten günümüze üretilen her türlü maddi ve maddi olmayan unsurlar da, Türk Kültürü olarak adlandırılır.

Kazakistan da, bu köklü Türk Dünyasının en saygın ve önemli bileşenlerindedir. Kazakistan, 19 milyona yaklaşan nüfusu, 2.724.900 km² yüzölçümü ile dünyanın en büyük dokuzuncu ülkesidir. Daha net bir anlatımla, Kardeş Kazakistan'ın coğrafi büyüklüğü, Türkiye'nin yaklaşık 3,5 katı kadardır.

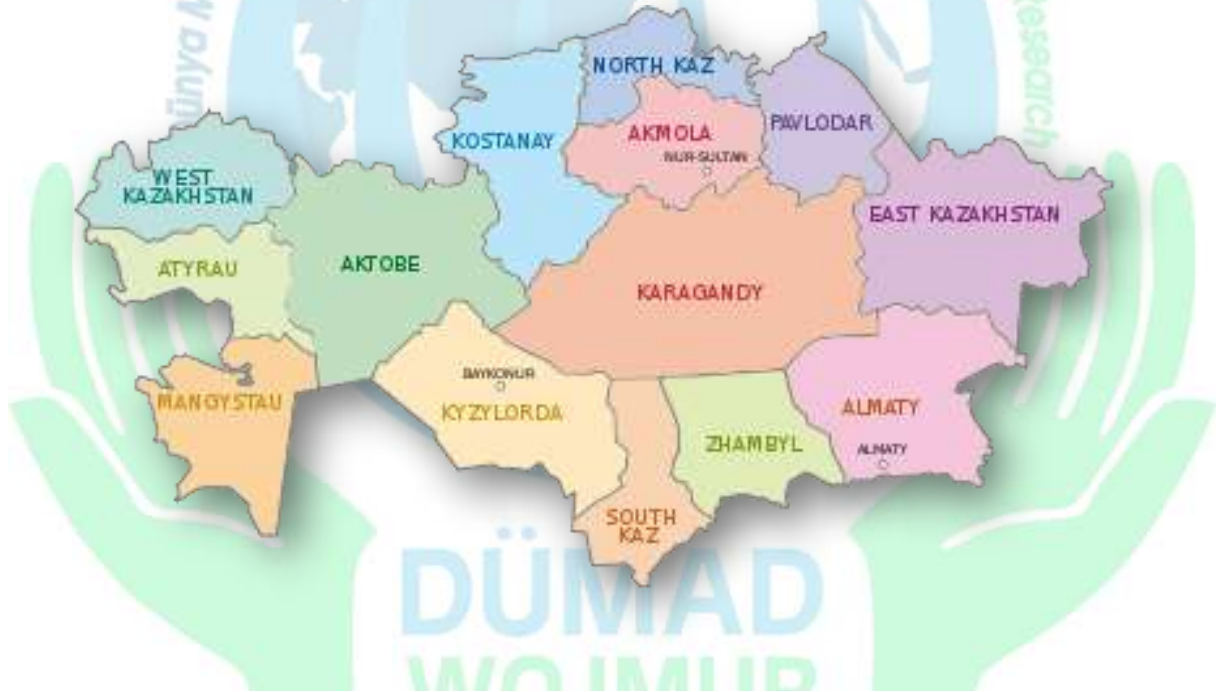

Kaynak: <https://www.harita.gov.tr/urun-212-bagimsiz-turk-cumhuriyetleri-siyasi-haritasi.html>

Kaynak: [https://tr.wikipedia.org/wiki/Portal:Kazakistan#/media/Dosya:Kazakhstan_\(orthographic_projection\).svg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Portal:Kazakistan#/media/Dosya:Kazakhstan_(orthographic_projection).svg)

Demokratikleşme konusunda çok önemli merhaleler katetmiş olan çağdaş Kazakistan, Anayasası'nda belirtildiği üzere demokratik, laik, anayasal bir üniter cumhuriyettir. Parlamenter bir cumhuriyet olan Kazakistan Cumhuriyeti, 16 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanmıştır. Yaklaşık 30 yıl boyunca ülkeyi yöneten kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, siyasal hayatta az rastlanan bir erdem örneği göstererek, kendi isteğiyle görevinden ayrıldı. Bu kararını dayandırdığı

gerekece ise bütün siyasi liderlere örnek olacak niteliktedir: "Bağımsız Kazakistan'ın kurucusu olarak önümdeki görevim, yeni nesil liderlerin gelmesini sağlamaktır".

Türk Dünyası'nın yaşayan efsanevi lideri olarak tarihe geçmiş olan Türklüğün Başbuğu Nursultan Nazarbayev görev için, tecrübeli ve dürüst siyasetçi Senato başkanı Kasım Cömert Tokayev'i işaret etti. 29 yıl sonra, 9 Haziran 2019'da gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, yüzde 71 gibi çok yüksek bir oranıyla Tokayev, Kardeş Kazakistan'ın ikinci Cumhurbaşkanı seçildi.

Son derece köklü bir tarihi geçmişe ve çok zengin bir kültürel birikime sahip olan Kazakistan, Büyük Türk Lideri Nursultan Nazarbayev'in de belirttiği gibi kadim Türkler olarak adlandırabileceğimiz Hunlar'ın, Göktürkler'in, AltınOrda'nın torunları olarak, Türk Dünyasının en önemli unsurlarından birini teşkil eder. Daha net bir ifadeyle Kazaklar Türk'tür. "KADİM TÜRKLERİN TORUNLARI'dır". Türk Dünyasının Aksakalı, Kazakistan Cumhuriyeti'nin kurucusu Nursultan Nazarbayev'in sözleriyle "Biz pat diye gökten düşmedik. Bizim büyük bir tarihimiz var. Bizim tarihimiz, Sakaları bir yana bırakalım, Hunlar ile birlikte başlar, 2500 yıl önce. Ondan önceki atalarımız kadim Türklerdir. Biz onların torunlarıyız. Kadim Türkler, Altay ile Karadeniz arasındaki topraklara sahip olan halktır. Atilla bizim Kıpçak, Batı'ya giden biz o bahadır atanın torunlarıyız hepimiz."

Hal böyle olunca, Türk Dünyası'nda Dilde, Fikirde, İşte Birlik sağlama idealine hizmet için çıktığımız yolculukta, dergilerimize ana tema olarak, Türk Dünyası'nın öncü devletlerinden Kardeş Kazakistan'ı seçmek elzem oldu. Altınordu Devleti'nin 750. Kuruluş Yıl Dönümü'ne ithafen hazırladığımız KAZAKİSTAN özel sayımızda, Türk Dünyasının en önemli bileşenlerinden, Dost ve Kardeş Kazakistan'ı ana tema olarak belirledik. Dost-Kardeş Kazakistan'la başta Türkiye olmak üzere, Türk Dünyası ve Dünya ile bilim-kültür köprüsü olma faaliyetlerine katkı sunmak için özel sayılarımızı hazırlamaya karar verdik. Çok zengin bir ekiple çıktığımız bu yolculukta, Kazakistan'daki dostlerimiz, çalışmalarımıza çok büyük katkılar sağladılar.

Özellikle Türk Dünyası'na hizmet yolculuğunda birlikte çıktığımız Kazakistan-Aktöbe Baishev Üniversitesi Kurucu Rektörü ve Mütevelli Heyeti Başkanı Prof. Dr. Bekezhan AKHAN'a, Baishev Üniversitesi'nden Değerli Kardeşim Prof. Dr. Muhtar MİROV'a, Dost-Kardeş Azerbaycan'dan Değerli Dostum Prof. Dr. Galib SAYILOV'a ve Türkiye'den MER-AK Yönetim Kurulu Başkanı Gülten ARSLAN'a gönülden teşekkür ederim. Ayrıca, araştırma ve makaleleriyle biz bu yolculukta yalnız bırakmayan araştırmacı-biliminsanı dostlarımıza da teşekkür etmeyi, onurlu bir görev bilirim.

TÜDBA Türk Dünyası Bilimler Akademisi - Baishev Üniversitesi (Kazakistan / Aktöbe) – Mer Ak Mersin Akademi işbirliğiyle hazırladığımız bu özel sayılarımızın, Türk Dünyası ve insanlığın bilimsel-kültürel birikimine önemli katkılar sağlaması dilek ve temennileriyle...

Prof. Dr. D. Ali ARSLAN

ORCID iD: [0000-0002-5278-3911](https://orcid.org/0000-0002-5278-3911), <https://orcid.org/0000-0002-5278-3911>

Baş Editör

TÜDBA Türk Dünyası Bilimler Akademisi Yönetim Kurulu Başkanı

SAYI EDITÖRLERİ:

Prof. Dr. Bekezhan AKHAN – Kazakistan

Prof. Dr. Tashmukhambetov Bauyrzhan GALIKHANOVIÇH - Kazakistan

Prof. Dr. Galib SAYILOV - Azerbaycan

Prof. Dr. D. Ali ARSLAN - Türkiye

Prof. Dr. Muhtar MİROV - Kazakistan

ISSUE EDITORS:

Prof. Dr. Bekezhan AKHAN – Kazakistan

Prof. Dr. Tashmukhambetov Bauyrzhan GALIKHANOVIÇH - Kazakistan

Prof. Dr. Galib SAYILOV - Azerbaycan

Prof. Dr. D. Ali ARSLAN - Türkiye

Prof. Dr. Muhtar MİROV – Kazakistan

ШЫҒАРЫЛЫМ РЕДАКТОРЛАРЫ:

Prof. Dr. Bekezhan AKHAN – Kazakistan

Prof. Dr. Tashmukhambetov Bauyrzhan GALIKHANOVIÇH - Kazakistan

Prof. Dr. Galib SAYILOV - Azerbaycan

Prof. Dr. D. Ali ARSLAN - Türkiye

Prof. Dr. Muhtar MİROV – Kazakistan

MAKALELER ¹
ARTICLES

<i>Makale</i> <i>Article</i>		<i>Sayfa</i> <i>Page</i>
	ÖNSÖZ	9
	İÇİNDEKİLER	14
1	РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ СЕЛЕКЦИОННО-ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРИЗНАКОВ ЯРОВОЙ МЯГКОЙ ПШЕНИЦЫ РАЗЛИЧНОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В УСЛОВИЯХ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	18
	<i>Kalybekova Zhanar T. - Tsygankov Vladimir</i>	
2	ЭКСКУРСИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ: «ТАМҒАЛЫ (ТАҢБАЛЫ) ТҮРКІ ДӘУІРІНІҢ ПЕТРОГЛИФТЕРІ»	33
	<i>Қазақстан, Алматы қ.</i>	
3	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДЕПОЗИТ НАРЫҒЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАЛДАУ	53
	<i>Калденова Г.С. - Есентаева Г.Н. - Каршигина Г.Е.</i>	
4	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҰТЫНУШЫЛЫҚ НЕСИЕНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	65
	<i>Ш.М. Бухарбаев - Г.М. Конакова</i>	
5	СОЧИНЕНИЕ – ЗАЛОГ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ РЕБЁНКА	76
	<i>S. Baltabayeva – O. I. Lygina - G. U. Utemisova</i>	
6	ПОКОЛЕНИЕ Z: КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ СПОСОБСТВУЕТ РЕШЕНИЮ ПРОБЛЕМ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ?	86

¹ NOT: Bu sayımızda yayınlanan makaleler, 22-24 Ekim 2020 tarihlerinde gerçekleştirilecek 4. Uluslararası Akdeniz ve 4. Uluslararası Mersin Sempozyumlarında sunulan bildiri tam metinlerinden hazırlanmıştır.

	<i>Белесова Нурсулу Абдиганпаровна - Нурадинов Алмат Сабитович</i>	
7	МЕЛИСОПАЛИНОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МЕДА <i>Kalybekova Zhanar – Bazaeva Gulzhan Zhalgasovna - Kuramysova Samila</i>	99
8	ПОТЕНЦИАЛА ПРЕДПРИЯТИЙ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ <i>Х.Х. Кусаинов - Б.М. Хусаинов</i>	109
9	ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛПЕРДЕГІ ӘЛПБІДЕН ТЫС ГРАФЕМАЛАР <i>Gulnar YESKERMESSOVA - Tynyshtyk YERMEKOVA</i>	119
10	ЖЕТІ САНЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ <i>Didar RYSKULBEK - TynyshtykYERMEKOVA - Gulnar YESKERMESSOVA</i>	135
11	RURAL SCHOOL IN KAZAKHSTAN: FROM URBANIZATION TO INNOVATION <i>B. K. Vasic - D.G. Summers - G.U. Utemissova</i>	152
12	ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИМФАТИЧЕСКИХ УЗЛОВ У КАЗАХСКИХ ВЕРБЛЮДОВ <i>Бактығалиева А.Т. - Джуламанов К.М. - Тайгузин Р.Ш.</i>	175

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

17

**РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ СЕЛЕКЦИОННО-
ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРИЗНАКОВ ЯРОВОЙ МЯГКОЙ
ПШЕНИЦЫ РАЗЛИЧНОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО
ПРОИСХОЖДЕНИЯ В УСЛОВИЯХ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Kalybekova Zhanar T.²

Senior Lecturer, Department of Agriculture and Ecology, Baishev University.

Tsygankov Vladimir

Candidate of Agricultural Sciences, Head of the Breeding Department and
Primary Seed Production LLP "Aktobe Agricultural Experiment Station"

18

Аннотация

Сухостепная зона Актыбинской области характеризуется жёсткими климатическими условиями. В то же время в области формируется зерно мягкой и твёрдой пшеницы высокого качества, которое пользуется повышенным спросом на внутреннем и внешнем рынках. На основе комплексного изучения селекционно-ценных признаков образцов яровой мягкой пшеницы (коллекции ВИРи местная селекция) в засушливых условиях Актыбинской области проводится работа на выделение нового исходного материала для селекции на засухоустойчивость и скороспелость. С использованием молекулярного маркирования у образцов и сортов яровой мягкой пшеницы идентифицировано аллельное разнообразие генов фотопериодической реакции (*Ppd*) и реакции на яровизацию (*Vrn*).

² zhanarkalybekova@mail.ru

Ключевые слова: яровая мягкая пшеница, гены *Vrn* и *Ppd*, вегетационный период, аллель-специфичные праймеры, селекция, засухоустойчивость

Abstract

The dry-steppe zone of the Aktobe region is characterized by harsh climatic and soil conditions. At the same time, high-quality wheat grain is grown in the region, which is in high demand in the domestic and foreign markets. Based on a comprehensive study of the breeding and valuable features of spring soft wheat (from the Worldwide VIR collection) in the arid conditions of the Aktobe region, work is underway to isolate new source material for selection for drought tolerance and early maturity. Using diagnostic DNA markers in samples and varieties of spring common wheat, the allelic diversity of the genes of the photoperiodic reaction (*Ppd*) and vernalization reaction (*Vrn*) was revealed.

Keywords:

Spring wheat, *Vrn* and *Ppd* genes, growing season, allele-specific primers, local variety, selection, drought tolerance

ÖZET

Aktobe bölgesinin kuru bozkır bölgesi, sert iklim ve toprak koşulları ile karakterizedir. Aynı zamanda iç ve dış pazarlarda yoğun talep gören bölgede yüksek kaliteli buğday tanesi yetiştirilmektedir. Aktobe bölgesinin kurak koşullarında ilkbahar yumuşak buğdayın (Dünya Çapında VIR koleksiyonundan) ıslahı ve değerli özellikleri üzerine kapsamlı bir çalışmaya dayanarak, kuraklık toleransı ve erken olgunluk için seçim için yeni kaynak materyalin izole edilmesi için çalışmalar devam etmektedir. İlkbahar buğdayının örneklerinde ve çeşitlerinde tanısal DNA markörleri kullanılarak, fotoperiyodik reaksiyon (Ppd) ve vernalizasyon reaksiyonunun (Vrn) genlerinin alelik çeşitliliği ortaya çıkarıldı.

Anahtar Kelimeler: İlkbahar buğdayı, Vrn ve Ppd genleri, büyüme mevsimi, alele özgü primerler, yerel çeşitlilik, seleksiyon, kuraklık toleransı.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ СЕЛЕКЦИОННО-ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРИЗНАКОВ ЯРОВОЙ МЯГКОЙ ПШЕНИЦЫ РАЗЛИЧНОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В УСЛОВИЯХ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Актюбинская область расположена на Северо-Западе Республики Казахстана и находится на арене борьбы двух диаметрально противоположных атмосферных воздействий: с одной стороны, выноса в летний период сухих перегретых тропических масс воздуха из пустынь Средней Азии и Ирана и, с другой, северных холодных арктических вторжений из-за Урала с суровой малоснежной зимой сибирского типа. В летнее время эти холодные массы сухого воздуха, поступающего с севера на территорию Казахстана, под влиянием подстилающей поверхности прогреваются, еще более обезвоживаются и преобразуются в континентально-тропические массы, усиливая развитие засух и суховеев [1]. Для устойчивого развития зернового производства в регионе требуются новые конкурентноспособные сорта яровой пшеницы, устойчивых к целому комплексу экологических факторов. Селекционная работа по яровой пшенице, проводимая в ТОО «Актюбинская сельскохозяйственная опытная станция» (АСХОС) направлена на создание новых адаптивных сортов, обладающих высокой засухоустойчивостью и урожайностью является актуальной. Для создания более урожайных сортов необходим исходный материал, характеризующийся в первую очередь засухоустойчивостью.

Цель исследования:

В засушливых условиях Актюбинской области на основе комплексного изучения селекционно-ценных признаков образцов яровой мягкой пшеницы из мировой коллекции ВИР в засушливых условиях Актюбинской области РК выделить новый исходный материал для селекции на засухоустойчивость и скороспелость. С использованием молекулярного маркирования идентифицировать у образцов аллели генов фотопериодической реакции и реакции на яровизацию, сопоставив результаты молекулярного маркирования с данными полевой оценки на засухоустойчивость.

Материал исследования:

на протяжении 3 лет (2017-2019 года) были изучены 183 образца яровой мягкой пшеницы из коллекции ВИР и перспективные сорта селекции Актюбинской СХОС. Материал представлен из 36 стран мира. Из коллекции ВИР подобраны засухоустойчивые образцы, выделенные по данному признаку в условиях - Приаральской ОС ВИР, Казахского опорного пункта ВИР (Алма-Аты), Кинельского опорного пункта ВИР (Самарская обл.), Среднеазиатского филиала ВИР (Ташкентская обл.), Екатерининской ОС – филиала ВИР, ICARDA (Сирия) и др. Образцы из коллекции ВИР были специально подобраны на основе многолетних данных изучения на различных опытных станциях ВИР, выбраны лучшие по засухоустойчивости.

Таблица 1. Географическое происхождение изученных сортов и образцов яровой мягкой пшеницы,

Страна происхождения	Число образцов
Россия	46
Казахстан	30
Европа	18
Малая Азия и Ближний Восток	10
Центральная Азия	43
Восточная и Юго-Западная Азия	2
Африка	10
Северная и Южная Америка	18
Австралия	6
ВСЕГО	183

Методика исследования: посев проводится в оптимальные сроки ручной сеялкой СР-1М. Учетная делянка 2м², стандартом служил сорт - Актобе 39, который размещали через 20 номеров.

- Фенологические наблюдения и колосовой/сноповой анализы после уборки проводили согласно методическим указаниям ВИР (1999). Уборка производилась вручную. Обмолот снопов пшеницы проводился на молотилке МПСУ-500.
- Изучение комбинаций аллелей *Ppd*, контролирующих ФПЧ и *Vrn*, контролирующие продолжительность вегетационного периода у образцов мягкой пшеницы при использовании аллель-специфичных маркеров проводились в Лаборатории мониторинга генетической эрозии растительных ресурсов ВИР согласно методическим рекомендациям [2]. Гены выявились с помощью ПЦР с использованием аллель-специфичных праймеров.

Работа выполнена на полях ТОО «АСХОС», в Лаборатории мониторинга генетической эрозии растительных ресурсов Всероссийского института генетических ресурсов растений имени Н.И. Вавилова (бывший ВИР, Россия, Санкт-Петербург), в учебно-научной лаборатории генетических ресурсов растений Баишев Университета.

Результаты исследований: на протяжении трех лет исследований наблюдалось следующее: температура воздуха повысилась на +1⁰С по сравнению со среднемноголетними данными, но количество выпавших осадков, наоборот, уменьшилось почти в 1,5 раза по сравнению с средним показателем; ГТК за три года составил 0,317 (среднемноголетние данные ГТК – 0,418). Соответственно, это привело к иссушению и недостатку влаги в почве, что отразилось на урожайности образцов и сортов пшеницы.

Таблица 2. Метеорологические условия (Актюбинский ГМЦ, метеопункт АСХОС, 2017-2019 гг.)

Период	Температура воздуха, °С				Осадки, мм				Гидротермический коэффициент (ГТК)			
	2017	2018	2019	сред. много-лет.	2017	2018	2019	сред. много-лет.	2017	2018	2019	сред. много-лет.
май-август	20,4	20,2	21,0	19,3	21,2	19,4	15,1	27,5	0,394	0,329	0,230	0,481

1. Продолжительность вегетационного периода у образцов яровой мягкой пшеницы (АСХОС, 2017-2019 гг.).

Продолжительность вегетационного периода является показателем адаптивности пшеницы и имеет важное значение в формировании урожая[3]. Варьирование признака «всходы-созревание» в среднем за 3 года исследований колебалось в пределах 72,3-88 дней. Среднее значение по данному признаку в условиях АСХОС составило 77 дня. Выявлено 44 источника скороспелости (72-75 дня). Скороспелостью характеризовались образцы из следующих стран: Алжир, Ирак, Кыргызстан, Мексика, Оман, Россия, США, Узбекистан, Чили, Эфиопия, Венгрия, Польша, Тунис

Таблица 3. Образцы и сорта яровой мягкой пшеницы с коротким вегетационным периодом.

Номер по каталогу ВИР	Название	Происхождение	Всходы-созревание, дн.
-	Степная 1417	Казахстан	73,0
14644	-	Узбекистан	72,3
32842	Турцикум 2447	Россия, Саратовская обл.	73,0
39277	Кыз-Рады-Буудай	Кыргызстан	72,7

46541	CBP 508	Чили	73,0
53309	Лютесценс 4092	Россия, Самарская обл.	73,0
55758	Эритроспермум 1881	Россия, Саратовская обл.	73,0
66215	-	Пакистан	73,0
66221	-	Пакистан	72,0
64392	АКТОБЕ 39 (st)	Казахстан	74,7

2. Масса 1000 зерен у образцов яровой мягкой пшеницы. Варьирование признака: 19,5 – 38,2 г. Среднее значение признака по опыту – 28 г. Выявлено 14 источника с высокой массой 1000 зерен - 33-38,2 г. Крупнозерностью характеризовались образцы из следующих стран: Тунис, Китай, Таджикистан, Узбекистан, Афганистан, Перу, Ливан, Алжир

Таблица 4. Образцы и сорта яровой мягкой пшеницы с высокой массой 1000 зерен.

Номер по каталогу ВИР	Название	Происхождение	Масса 1000 зерен, г
52741	Лютесценс 1579/-72-8	Россия, Новосибирская обл.	35,0
64547	Экада 70	Россия, Ульяновская обл.	35,3
52316	WW 16617	Швеция	35,7
29677	-	Таджикистан	35,8
31875	-	Таджикистан	37,1
58214	Pari 73	Пакистан	38,2
64392	АКТОБЕ 39 (st)	Казахстан	33,1

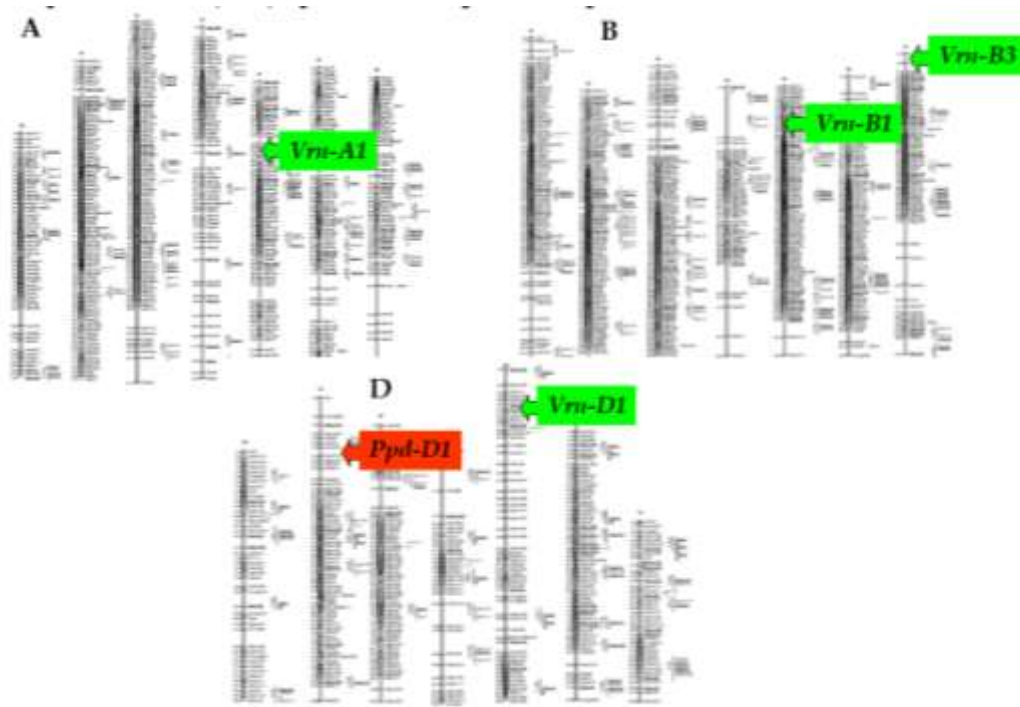
3. Образцы яровой мягкой пшеницы с высокой урожайностью. Варьирование признака: 28-145 г/м². Среднее значение признака по опыту – 73 г/м². Выявлено 13 источника с высокой урожайностью - 106-145г. Наиболее урожайными в засушливых условиях Актюбинской области оказались сирийские и казахстанские образцы.

Таблица 5. Образцы и сорта яровой мягкой пшеницы с высокой массой 1000 зерен.

Номер по каталогу ВИР	Название	Происхождение	Масса зерна с 1м ² , г
65824	Степная 50	Казахстан	120,5
61192	Целинная 90	Казахстан	122,3
57728	Целинная Юбилейная	Казахстан	123,5
55756	Саратовская 55	Россия, Саратовская обл.	126,5
58322	Омская 19	Россия, Омская обл.	127
55758	Эритроспермум 1881	Россия, Саратовская обл.	132,2
-	Степная 1413	Казахстан	138
64998	Фаворит	Россия, Саратовская обл.	145,5
64392	АКТОБЕ 39 (st)	Казахстан	109,7

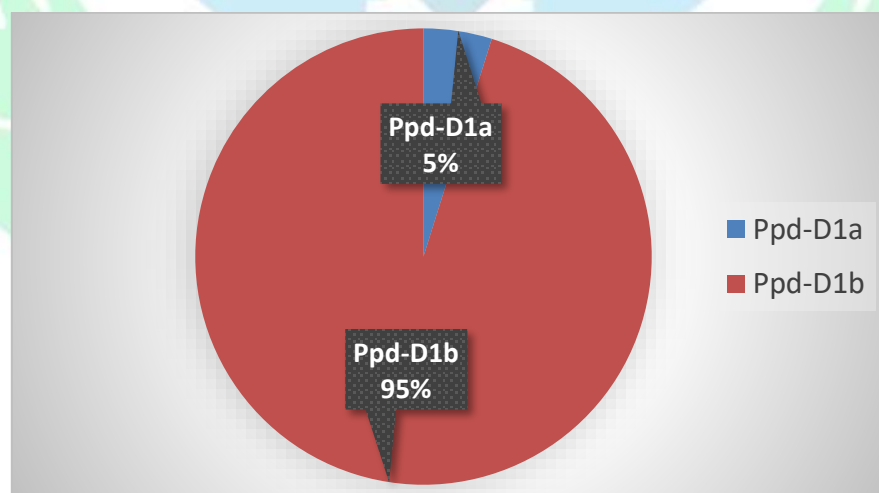
4. Проанализированы аллели (по результатам ПЦР с аллель-специфичными праймерами) генов фотопериодической чувствительности (*Ppd*) и яровизации (*Vrn*) среди 124 образцов яровой мягкой пшеницы (рис.1):

Рисунок 1. Аллели генов *Ppd* и *Vrn*

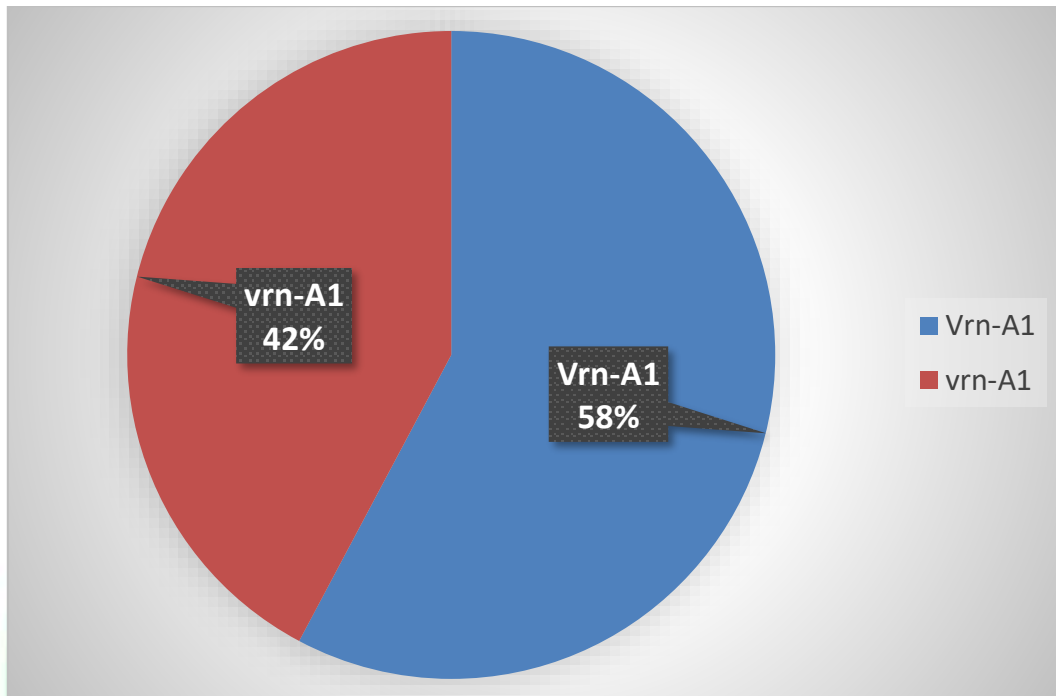
4.1. Выявлены доминантные (288 пн) и рецессивные (414 пн) аллели *Ppd-D1* – диаграмма 1;

Диаграмма 1. Аллельное разнообразие генов фотопериодической чувствительности *Ppd* среди образцов яровой мягкой пшеницы

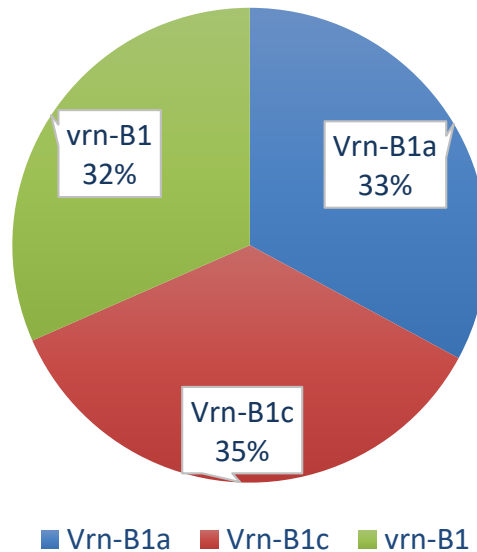
4.2. Выявлены доминантные (715+624 ппн) и рецессивные (484 ппн) аллели *Vrn-A1* – диаграмма 2;

Диаграмма 2. Аллельное разнообразие генов яровизации Vrn-A1 среди образцов яровой мягкой пшеницы

4.3. Выявлены рецессивные (1149 ппн) аллели *Vrn-B1* – диаграмма 3;

Диаграмма 3 - Аллельное разнообразие генов яровизации *Vrn-B1* среди образцов яровой мягкой пшеницы

Выводы:

Исследования Stelmakh A. F. были подтверждены работами ученых из стран Европы, Канады, Аргентины, Турции, Пакистана, Афганистана, США, Австралии – при продвижении к экватору наблюдается уменьшение частоты встречаемости доминантных аллелей *Vrn-A1* и *Vrn-B1* [4]. Высокоурожайными являются сорта с *Vrn-A1* или комбинацией *Vrn-A1* и *Vrn-B1* [5]. позднеспелыми считаются сорта, несущие доминантный аллель гена *Vrn-B1*. Частота встречаемости аллеля *Ppd-D1a* в сортах яровой мягкой пшеницы постепенно увеличивается с севера на юг, что указывает на взаимосвязь между реакцией на фотопериод и условиями окружающей среды.

Выявленные комбинации аллелей генов *Vrn* и *Ppd* будут проанализированы с точки зрения влияния на:

- Продолжительность вегетационного периода (всходы-созревание)
- Урожайность (г/кв. м)
- Продуктивную кустистость

Список литературы:

1. Агроклиматический справочник по Актюбинской области. - Л.: Гидрометеиздат, 1960. 123 с.
2. Злотина М. М., Киселева А. А., Потокина Е. К. Использование аллель специфичных маркеров генов Vrn и Ppd для экспресс-диагностики фотопериодической чувствительности и потребности в яровизации мягкой пшеницы и ячменя. СПб.: ВИР, 2012. 29 с.
3. Доспехов Б. А. Методика полевого опыта. М. : Агропромиздат, 1985. 352 с.
4. Stelmakh A.F. Genetic systems regulating flowering response in wheat. [Wheat: Prospects for Global Improvement](#). 1998;100(6):491-501.
5. Redmon L.A., Krenzer E.G., Bernardo D.J., Horn G.W. Effect of wheat morphological stage at grazing termination on economic return. [Agronomy Journal Abstract](#).1996;88:94-97. DOI:10. 2134/1996.000219620088

Резюме

Калыбекова Жанар Турумовна, старший преподаватель кафедры Сельского хозяйства и экологии Баишев Университета.

Цыганков Владимир Игоревич, к.с/х.н., заведующий отделом селекции и первичного семеноводства ТОО «Актюбинская сельскохозяйственная опытная станция»

Ақтөбе облысының құрғақ дала зонасы қолайсыз климаттық жағдайымен сипатталады. Сонымен қатар облыста ішкі және сыртқы нарықта жоғары сұранысқа ие жоғары сапалы жұмсақ және қатты бидай қалыптасуда. Ақтөбе облысының құрғақшылық жағдайындағы жаздық жұмсақ бидайдың селекциялық-құнды белгілерін (ВИР коллекциясы және жергілікті сұрыптау) жан-жақты зерттеу негізінде құрғақшылыққа төзімділік және ерте пісу үшін жаңа бастапқы материалды алу үшін жұмыстары жүргізілуде. Жаздық бидайдың сынамалары мен сорттарында молекулалық таңбалауды қолдану арқылы фотопериодтық реакция (Ppd) және яровизация реакциясы (Vrn) гендерінің аллельдік әртүрлілігі анықталды.

Кілт сөздері

жаздық жұмсақ бидай, Vrn және Ppd гендері, вегетациялық маусымы, аллельге тән праймерлер, селекция, құрғақшылыққа төзімділік

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

32

**ЭКСКУРСИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ: «ТАМҒАЛЫ (ТАҢБАЛЫ)
ТҮРКІ ДӘУІРІНІҢ ПЕТРОГЛИФТЕРІ»**

Карибозова Айгерим Саятбековна

Магистр, Ш.Ш.Уалиханов атындағы тарих және этнология
институты.

Қазақстан, Алматы қ.

Karibozova Aigerim

2nd year Master's Student of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and
Ethnology, Candidate of Historical Sciences. Kazakhstan, Almaty,

**MATERIALS FOR THE EXCURSIONS: «PETROGLYPHS OF THE TURKIC
ERA OF TAMGALY (TANBALY)»**

Abstract. The article is devoted to the important sphere of a cultural heritage: to management of monuments of the rock arts, in particular to the famous Tamgaly site. The organization of tourist routes on landscape and historic and cultural monuments has the specificity, and on the monument of Tamgaly its own skill and the history. At creation of the new a route on Turkic petroglyphs have studied and considered experience of creation and use of the first, organized in 2002, anticipated creation of a reserve – museum in 2003.

Today, the development of tourism in the country is one of the priorities of the state. Therefore, the strengthening of interaction between the tourism sector and the Museum sector is an important and urgent problem that should be jointly solved by the leading Museum organizations of Kazakhstan. In modern conditions, nature reserves and museums are the only sphere that meets such complex socio-cultural and economic phenomena as globalization, sustainable development and tourism.

Key words: cultural heritage, petroglyphs, Turkic epoch, reserve-Museum, tourism, route, tamga, monuments, images.

GEZİ MALZEMELERİ: «TAMGALY (TANBALY) TÜRKİYE DÖNEMİNİN PETROGLİPLERİ»

ÖZET

Makale, bir kültürel mirasın önemli alanına adanmıştır: kaya sanatları anıtlarının, özellikle de ünlü Tamgaly bölgesi yönetimine. Manzara ve tarihi ve kültürel anıtlar üzerinde turist rotalarının organizasyonu özgünlüğe ve Tamgaly anıtının kendi becerisine ve tarihine sahiptir. Türk petroglifleri üzerine yeni bir rota oluşturulurken, 2002 yılında düzenlenen ilkinin yaratılması ve kullanılması deneyimini incelemiş ve değerlendirmiş, 2003 yılında bir rezerv müze kurulmasını öngörmüştür.

Günümüzde ülkede turizmin gelişmesi devletin önceliklerinden biridir. Bu nedenle turizm sektörü ile Müze sektörü arasındaki etkileşimin güçlendirilmesi, Kazakistan'ın önde gelen Müze kuruluşları tarafından ortaklaşa çözülmesi gereken önemli ve acil bir sorundur. Modern koşullarda, doğa rezervleri ve müzeler, küreselleşme, sürdürülebilir kalkınma ve turizm gibi karmaşık sosyo-kültürel ve ekonomik fenomenleri karşılayan tek alandır.

Anahtar kelimeler: Kültürel miras, petroglifler, Türk çağı, rezerv-müze, turizm, rota, tamga, anıtlar, resimler.

Кіріспе.

Тамғалы тарихи-мәдени және табиғи қорық-мұражайы Еуразияның дала аймағының оңтүстігіндегі жартас өнерінің бірегей ескерткіші ретінде белгілі. «Тамғалы» ашық аспан астындағы мұражайы түрлі дәуірлердегі жүзге жуық тарихи ескерткіштерден тұрады. Олардың қатарында қорымдар, ежелгі тас қашайтын орындар, петроглифтер мен құрбандық шалатын ғимараттар бар.

Тамғалы қорығының аумағында жүзден астам әртүрлі ескерткіштер белгілі. Елді мекендер, жерлеу орындары, құрбандық орындары және петроглифтердің жинақталуы, шамамен 900 гектар жерде шоғырланған және XIV-XIII ғасырдың ортасынан басталады. Біздің заманымызға дейінгі II мыңжылдықта Андронов мәдениетінің қола дәуіріндегі тайпалар Тамғалыдан шыққан. Әр уақытта каньон кешенінің өзегі болып қала берді, оның жартастарында I-V топтары ретінде белгіленген, шамамен 3000 петроглифтер сақталған. Ежелгі заманнан бері бүкіл

аумақ, оның ішінде петроглифтері бар каньон, адамдар өмір сүрмеген, бірақ оған салтанатты мақсаттармен кіретін мәдени аймақ болған. Тамғалы тұрғындарының күнделікті өмірі трактың шетінде жүрді, мұнда ежелгі қоныстар мен орындардың қалдықтары табылды.

Орталық шатқалда петроглифтердің бес негізгі тобы шоғырланған, сондай-ақ орта және кейінгі қола дәуіріндегі ірі ғибадатханалар бар. 1957 жылдың қыркүйегінде Тамғалы археологиялық кешенінің петроглифтері мен қорымдары Максимова Анна Георгиевна басшылығымен Қазақ КСР Ғылым Академиясының Оңтүстік Қазақстан экспедициясының Жетісулық жасағымен ашылды (Медоев, 1978). Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 14 қазандағы қаулысымен «Тамғалы» мемлекеттік тарихи-мәдени және табиғи қорық-мұражайы» мемлекеттік мекемесі құрылды. 2004 жылдың 30 маусымында Тамғалы археологиялық Ландшафтының Петроглифтері ЮНЕСКО-ның Әлемдік мәдени мұрасының тізіміне енгізілді. А.Мұхамедияұлы айтып өткендей, таяу болашақта қорық-мұражай мәдени туризмнің халықаралық орталығына, сондай-ақ көркемөнер, тарих, философия бойынша симпозиумдар, этникалық музыка фестивальдарын өткізетін руханият ордасына айналады. Әлемдік ғылыми қауымдастықтың назарын өзіне аударып, біздің өңірдің тарихи нысандарын еліміздегі ең тартымды туристік бағдарлар сапына қосуға ықпал етеді. Облыс әкімі өз кезегінде аталған меморандум аясында Таңбалы шатқалының шекарасы нақтыланып, соның ішінде ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мәдени мұра тізіміне енген қорық-мұражайдың аумағы белгіленетінін жеткізді. Осы бағыттағы жұмыстар барысында Ұлы Жібек жолы бойына орналасқан тарихи маңызды орындарға да айрықша назар аударылатын болады (Байпаков, 2010: 164)

Әдістері.

Мақаланы жазуда жалпы ғылыми тарихи принципке, жүйелілікке, салыстырмалы және экспериментальды талдауға негізделді. Методологиялық арсеналда ғылыми-қолданбалы әдістерге сүйене отырып, зерттеулерді хронологиялық және тақырыптық жүйеде топтастырдық. Тарихи-салыстырмалы әдіс бойынша зерттеулер мен деректерге ерекше мән беріле отырып, статистикалық деректер де қолданыс тапты.

Тамғалы жаңа маршрутын құру барысында біз Тамғалының орталық бөлігі бойынша туристік маршрутты ұйымдастыру тәжірибесіне сүйендік. Оны өз уақытында материалдық мәдениет ескерткіштерінің ғылыми-зерттеу өндірістік институтының жобалау тобы (НИПИ ПМК) жүзеге асырды. Сол кезде, 2002 ж. осы топ 1990 ж. ортасынан бастап туристер пайдаланған ескерткіштің орталық бөлігін сақтау жөнінде шұғыл шаралар қабылдады. (Иманбекова, Яценко, 2004: 145-147).

Жалпы, сол кезде құрылған экскурсиялық маршрут келушілерге Тамғалы қаласының негізгі көрнекті жерлеріне қол жеткізуге мүмкіндік берді. Сонымен бірге көп жағдайда олар ландшафтың табиғи жағдайын интрузивті емес жақсартумен шектелді. Тамғалы тәрізді жерлерде адамзаттың ғасырлар бойғы көркем пейзажының дамуының айқын көріністері біріктірілген, табиғат пен мәдениеттің тұтастығын бұзбау әрқашан маңызды болып қала береді. Ескерткішті қазіргі пайдалану жағдайында оны жақсартуға немесе бейімдеуге байланысты бұзу өте оңай!

Талқылау мен нәтижелер.

Әр түрлі стратегиядан туындайтын қағидаттарға сүйене отырып, бірінші кезекте Тамғалыға экскурсиялық маршруттарды жасау кезінде алдымен әртүрлі қонақтарға белгілі болатын басым объектілерді анықтау қажет. Екіншіден, археологиялық ескерткіштердің жай-күйі мен экскурсия маршрутына енгізілуіне байланысты оның нашарлау қаупі ескерілуі керек. Төтенше жағдай орындары экскурсия маршрутына кірмеуі керек. Басқа нысандар үшін - петроглифтер, ежелгі қорымдар - маршруттың бағыты оларға тікелей кіруді шектейтін жағдайларда тексеру мүмкіндігін қамтамасыз етуі керек. Үшіншіден, ескерткіште жаяу жүргінші жолдарын жобалау кезінде рельефтің ерекшеліктерін ескеру керек, пайдаланылатын материалдарды таңдау кезінде және дизайн кезінде дәстүрлі құрылыс техникаларына және жергілікті материалдарға (жабайы тас, саз, қиыршық тас) артықшылық бере отырып, табиғи және тарихи ортаның ерекшеліктерін ескеру қажет. 2002 жылы жүргізілген талдау нәтижесінде экскурсияның негізгі объектілері анықталды, олар бүгінде Тамғалыда жұмыс істейтін туристік маршруттарға енгізілді.

Таңбалы орталық бөлігі бойынша маршруттың тақырыптық мазмұны ескерткіштің археологиялық кешенін құрады, ол жүзге жуық әр түрлі кезең ескерткіштері – коныстар, қорымдар, ежелгі тас үйінділер, петроглифтер және б.з.д. XIV-XIII ғғ. ортасынан XIX-XX ғғ. аралығындағы орта коныстар, қорымдар, діни құрылыстар – құрбандық орындар құрайды. Көптеген танымал Тамғалы коныстары бірнеше қабатты тарихи дәуірлердің мәдени қалдықтарын қамтитын көп қабатты ескерткіштер болып табылады. Екі елді мекенде қазба жұмыстары жүргізілді - Тамғалы I және V. Ең маңызды стратиграфиялық мәліметтер төрт тарихи кезеңдегі мәдени қабаттар анықталған Тамғалы I кентінен алынды. 2.8-3.2 м тереңдікте қола үйінің жақсы сақталған тасты негізі және едендік ошақ, (калибрленген күнге сәйкес біздің дәуірімізге дейінгі XII-X ғғ.) үй қойларын еденнің астына рәсіммен жерлеген орны табылған; керамика кешені донгал типті және қара әйнектен жасалған ыдыс-аяқтың сынықтары табылған (Мухтаров, Плетников 2017: 208).

Ежелгі жерлеу орындары (қорымдар) – Тамғалы кешенінің ескерткіштерінің негізгі түрлерінің бірі, олардың ішінде қола дәуірінің ескерткіштері жақсы зерттелген. Қола дәуірінің жеті қабірі (Тамғалы I, II, IV-VII, Қарақұдық II) негізінен Тамғалы өзенінің оң және сол жағалауында топтасады. Діни ғимараттар (құрбандық шалатын жер) өте сирек кездесетін және маңызды ескерткіш болып табылады. Бұл XX ғасырдың басына дейін дәстүрлі мәдениеттің сақталуын көрсетеді. Арнайы таңдалған жалпақ тастармен мұқият салынған үлкен темір қазандықтың бөліктері бар құрбандық ошағы IV топтағы петроглифтері бар жартастардан табылды. Тамғалыдағы бұл ескерткіштерге қазба жұмыстары жүргізілген жоқ. Петроглифтер Тамғалы шатқалындағы ескерткіштердің ең маңызды және сан алуан түрлері болып табылады. Барлық үңгірлер ашық жартастарда пикет техникасын қолдана отырып жасалынған, сирек - металдан жасалған құралдарды немесе тастан жасалған нақыштау; бояумен жасалған суреттер бұл жерден табылмады. Тамғалы кешенінің белгілі петроглифтік орындарының саны 48-ге жетеді, олардың бесеуі негізгі орындар (IV топ), олар үш мыңға жуық сызбаны және 22-ден 50-ден 100-ге дейінгі суреттердің орналасқан жерлерін құрайды. Барлық трактаттарда 1-ден 1-ге дейінгі шағын орындар бар. Тамғалы кешеніндегі петроглифтердің жалпы саны 5000-ға жуық.

Өкінішке орай, туристердің көпшілігі алдымен интернет беттерінен танысып, Қазақстанның барлық туристік жерлері туралы біліп, сосын жолға шығып жатады. Ал, сол интернет беттерінде қызығушылық тудыратындай мәліметтер айтылмаса, жазылмаса, көрсетілмесе шетелдік емес, жергілікті азаматтардың да жеріміздің әсем жерлеріне баруы қиын. Сол себепті де Қазақстанда қазіргі таңда көтеріліп жатқан өзекті мәселелердің бірі – туризм болғандықтан, біз дәл осы Қазақстанның ішкі туризмінің бүгінгі жетістіктері мен кемшіліктерін қарастырғанды жөн санадық.

Ескерткіштің алғашқы басқару жоспарында (менеджмент жоспары 2004-2008 жж.) Тамғалыда жаңа туристік бағыттарды дамыту қажеттілігі туралы мәселе қаралды және ұсынылды. «Тамғалы археологиялық ландшафтының петроглифтері» номинациясының құндылығын анықтауға негізделген, жоғалып кеткен дала өркениетінің айрықша дәлелі ретінде, маңызды сипаттамалары қоршаған ортаға, табиғатпен үйлесімділікке және табиғи ландшафтты экологиялық таза пайдалануға болатындығының айрықша дәлелі болды (критерий III).

Осыған байланысты келушілермен сұхбаттасу тек құнды емес (бұрын жасалған және қазір жаңартылған сауалнамалар), әсіресе ескерткішке бірнеше рет барған, салыстырып көруге болатындардың пікірлері, кеңестері мен түсініктемелері, оның ішінде ұзақ уақыт бойы лицензиясы бар гидтер де бар. Ескерткішке үнемі экскурсиялар жүргізетін жылдар Тамғалыға туристік бағыттарды әртараптандыру қажеттілігін көрсетеді. Сонымен қатар, ескерткішті он жылдан астам уақыт бойы зерттеп жүрген мамандардың қатысуы маңызды.

Осылайша, Тамғалыға келушілер археологиялық кешеннің орталық тобымен, 90-жылдардың ортасынан бастап ұйымдастырылмаған түрде және 2003 жылдан бастап, қауіпті ескертетін және техниканы сақтауға шақыратын гидтер мен қамқоршылардың сүйемелдеуімен ойластырылған, арнайы ұйымдастырылған маршруттар арқылы таныса алады. Жоғарыда айтылғандай, алғашқы бағыттың негізі қола дәуірінің ескерткіштері болды. Олар: ең алдымен петроглифтер, ең көрікті, киелі үйдің бейнелік серияларын құрайтыны, сондай-ақ қазіргі жерлеу орындары.

Алайда, Тамғалы – бұл кейінгі орта ғасырға дейін созылып жатқан Шу-Іле тауларының оңтүстік-шығыс бөлігі халқының мәдениетін, сондай-ақ барлық тарихи кезеңдерде елеулі көші-қон іздерін сипаттайтын археологиялық ескерткіштердің

маңызды кешені. Жартас бейнесі дәстүрінің белгілі бір жалғасуын сипаттайтын жеке суреттер мен XX ғасырда кездесетін петроглифтердің «көлеңкесінде» тұрған халықта өз уақыты туралы куәліктердің осы сериясында өз ізін қалдырғысы келген (Марьяшев, Ермолаев, Мотов, 1979: 50-54).

Ескерткіштің едәуір аумағы қорғалатын «буферлік» аймақпен бірге, ауданы 3800 га болатын аумақ іс жүзінде туризммен қамтылмаған, бірақ ол тек табиғи құрамы жағынан ғана құнды. Петроглифтердің орналасуындағы белгілі бір заңдылықтарға сүйене отырып, кейінгі кезеңдерге жататын петроглифтердің едәуір бөлігі Тамғалы қаласының орталық бөлігінде емес, сонымен қатар оның шеткері бөлігінде, сонымен қатар белгілі бір қашықтықта орналасқан. Алайда ортағасырлық кезеңдердің петроглифтері ғылым үшін де, туристерді тарту мақсатында да үлкен маңызға ие. Ең алдымен қола дәуіріне жататын Тамғалы орталық трактатының ескерткіштерімен салыстырғанда ортағасырлық ескерткіштер біршама аз зерттелген, оның ішінде олар біртұтас кешенді құрамай, бірақ бытырап кеткен.

Ішінара ескерткіштер шатқалда орналасқан, олардың ішінде трактаттың шетінде орналасқан ерекше ескерткіштер бар. Ортағасырлық ескерткіштердің мұндай «шашырауы» кешеннің функционалды аудандастырылуымен байланысты. І-ші мыңжылдықтың екінші жартысында Түркі қағанаттарының билігі болған Еуразияның үлкен аумағында түркі дәуірінің үңгір өнерін зерттеу. Бірнеше онжылдықтар бойы бұл көптеген зерттеушілер үшін өзекті мәселе болды. Үңгірлердегі суреттер негізінде жасалған ғылыми қайта құрудың жарқын мысалдарының бірі ат үстіндегі жауынгерлердің - түріктердің, қару-жарактың және қару-жарактың пайда болуындағы Қ. Ахметжанның ғылыми қайта құру нәтижелері болуы мүмкін. Түріктердің массивті броньдарын қайта құру археологиялық материалға, сонымен қатар түркі петроглифтерінің бейнелеу материалына негізделген қайта құрудың нақты көрінісі ретінде келтірілген. Түркі заманындағы суреттердің ішінде туыстап тұлпар мінген 22 салт-атты сарбаздың суреттері ерекше көз тартады. Бұны сол замандардағы көне түркілердің әскери қуаты мен даңқын паш еткен қазіргі заман тілімен айтсақ плакат деуге болады. Зерттеуші А.У.Токтабай осы суреттерді сипаттай келе Сүйінбай ақынның:

Бәрі басы ұраным,

Бөрілі менің байрағым,

Бөрілі байрақ көтерсе,

Қозып кетер қайдағым деген өлең жолдарын келтіреді.

Сүйінбайдың осы төрт жол өлеңі бірінші рет ғылыми айналымға түсіп, кейінірек орыс және ағылшын тірдеріне аударылды (Тоқтабаев, 1980).

Ескерткіште ежелгі түркі дәуірінің жартас өнері бойынша жаңа маршрутты жасау және жайластыру жалпы өзектіліктен басқа да символдық оқиға болып табылады. Өйткені Тамғалы «IV шатқалында», Қазіргі «Сункарсайда» А.Н. Марьяшев алғаш рет Жетісу петроглифтерінің түркі қыртысын бөліп алды.

Қарулы немесе жалаулары бар салт аттылардың, әйел құдайының бейнелері – түркі замана тән сюжеттер. Сонымен бірге, үш мүйізді киімдегі әйел бейнесін интерпретациялаудағы бұрынғы түсініксіздік, Умай құдайы сияқты, жақында теріске шығарылды. Өйткені үш мүйізді киімдегі кескіннің белгілі бір кезеңінен бастап еркектер де кездеседі. Ескерткіштің аумағында аз ғана, бірақ бірегей түркі және ортағасырлық петроглифтердің болуы сізге толыққанды саяхат жасауға мүмкіндік береді. Оның барысында келушілер петроглифтер туралы түсінік алады (Маргулан, 1948: 4).

Ежелгі түріктер өздеріне қазіргі замандас халықтармен бірге (б.з.д. 1-мыңжылдықтың екінші жартысының басы) Умай-Жерді екі негізгі құдайлардың бірі ретінде құрметтеді және пантеонды құрайтын Тәңір-Небпен бірге оған үлкен құрметпен қарады. Әрине, түріктер терең құрметтейтін және шынайы қастерлеуге ие болған жерлердің бірі - Жетісу. Соңғы жылдары А.М. Досымбаева басқарған археологиялық экспедициямен зерттелген Жетісу Меркі мен Жайсанның Оңтүстік-Батыс қорығының бірнеше ескерткіштері ғана қауіпсіз жағдайда қалды.

Өз уақытында Тараз өңірінде (Билікөл өзенінде) тастан шығарылған үш сілемге тән киімдегі құдайдың бейнесі – Умай маскасы табылды. Нақты сенімділікпен айтуға болады. Өйткені олардың белгілі бір бөлігінде 19 ғасырдың аяғында мұрағаттық мәліметтер бар. Олар жақын орналасқан Қараой алқабында, біршама бұзылмаған жағдайда еді. Бұл фактілер мемлекеттік органдардың назарын аудару үшін қалған ескерткіштерді зерттеу және сақтау қажеттілігін тағы бір көрсетеді.

Тамғалы маңындағы ежелгі түріктердің мұраларын зерттеуге қатысты жақында А.Е. Рогожинский Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік музейіне табылған, оның ішінде ежелгі түркі пантеонының құдайлары бейнеленген стеланы тапты. Сондай-ақ, ол Шу-Іле тауларында кең таралған көне түрік эпиграфикасы мен таңбаға арналған ортағасырлық үңгірлердің суреттерін қамтитын басқа ескерткіштерді тапты (шамамен бір жарым жүз). Осылайша, аймақ көне түркі ескерткіштерімен, атап айтқанда петроглифтермен, ортағасырлық танбалардың бейнелерімен толықтырылды. Когала қаласындағы стеланың алдыңғы жағындағы «кеуде» бөлігіндегі кескіннің сюжеті, келесіде, бейнеленген киіз үйдің ішінде, треллде отырған орындықта үш бөліктен тұратын көйлек киген еркек пен әйел бейнеленген. Мифологиялық сюжет оны түсіндіру тақырыбына айналғаны анық. Атап айтқанда, Азбел. Тамғалыға жақын жерде орналасқан ежелгі түркі мемориалдық кешені - түркі ескерткіш сәулетінің барлық құрылымдары ашылған және жартылай зерттелген, негізінен нақышталған «баяндау сахнасы» мен таңба бейнеленген бедерінің арқасында ашылған ерекше ескерткіш.

Сонымен, археологиялық зерттеулердің нәтижелері Жетісуда барлық жерде ежелгі түркі мәдениетінің ескерткіштері, оның ішінде типтік түркі заттары бар петроглифтер бар екенін көрсетеді. Біріншіден, бұлар түрік туы бар шабандоздар: сүйек, қасқырдың басы және басқалары, көбінесе аң аулау көріністері, сонымен қатар, бұл көріністер басқа да ескерткіштерде қайталанады. Ертедегі түркі эпиграфиясы, ортағасырлық түркі белгілері (таңба) және түркі әлеміне тән басқа белгілер ерекше қызығушылық тудырады. Сонымен қатар, әріптік емес түркі түрінде жасалған әрі қарай зерттеуді қажет етеді ортағасырлық кескіндер бар.

Көне түркі тілдерін зерттеу тақырыбының өзектілігін асыра бағалау мүмкін емес. Мәселеге деген жалпы қызығушылықтың артуы аясында біз «Тамғалы петроглифтеріндегі түркі мұрасы» жаңа туристік бағытты дамыту қажеттілігін түсіндік, бұл көпшіліктің сұранысына ие болады. Бағдар жаяу жүруден бастап, көлік түріне байланысты 30-ға дейін, тіпті 50 км-ге дейін өзгеруі мүмкін. Бірінші кезеңде кішкентай шатқалда, бұрын IV шығыс деп аталатын (солтүстікте орналасқан Тамғалыға жақын), оның петроглифтерінің ең керемет көріністерінің бірі – сұңқармен аң аулау бойынша Сұңқарсай деп аталатын жаңа бағытты дамыту жоспарланған.

Тамғалыда ортағасырлық петроглифтер бар. Рогожинскийдің пікірінше, толық құқығы бар, олар сирек кездесетіндердің қатарына жататын Орта Азияның рок өнері. Бұл, ең алдымен, Тамғалы I елді мекенінің жанында жылқысы бар пілдің үлкен бейнесі және V тобындағы толық антропоморфтық құдайдың бейнесі, Оның толық аналогиясы Батыс Моңғолияда белгілі (Темен хузасының бұғы тасы түркі заманында Баянхонгор аймағында қайта қолданылған). Қазақстанның оңтүстігінде сирек кездесетін ежелгі түркі эпиграфиясының ескерткіші үлкен құндылыққа ие – IV топтағы алты кейіпкердің бір жолына руникалық жазба.

Ортағасырлық суреттердің негізгі кейіпкері, табынумен тікелей байланыстыруға болмайтын салт атты болады. Түркі петроглифтері одан солтүстікке қарай орналасқан Тамғалы (Сунқарсай) маңына жақын орналасқан, VI топтағы және сай шатқалының кеңейтілген бөлігінде жеке шоқыда қашалған. Ортағасырлық жекелеген суреттер басқа суреттердің ішінде кездеседі. Сондықтан мамандандырылған тур аясында оларға келудің қиындығы бар. 77-ші жазықтықта және 1-ші бөлікте фрагменттің алыстан көрінетін үлкен таңбасы бар. 77-ші жазықтықта сонымен қатар шабандоздың бейнесі бар. 123-124 жазықтықтарында сұңқармен аң аулау көрінісі бар. Суретте сіз садақты көре аласыз. Шабандоздың аяқтары осы кезеңге тән, олар ауыр бронды шабандоздар үшін әдеттегідей төмен түсірілген үзіктерге баса назар аударады. Сол топта қару-жарақсыз тағы үш аттың суреттері белгілі. Түркі заманында салт аттылардан басқа, суретшілер бірқатар жануарлардың бейнесін алып, ежелгі бейнелерді жаңартты. Сұңқарсайдан табылған үңгір суреттерінің түрік қабаты. Осы уақытқа тән сюжеттердің бірі – бір үлкен жазықтықта бейнеленген, мұнда шыңдары мен бес табаны бар екі шабандоз ойылған. Шабандоздар басқа жануарлардың ішінде жылқылармен серуендейді. Ортағасырлық суретші алдыңғы дәуірлердің суреттерін қолданған. Жылқыларда ежелгі түркі заманындағы суреттерге тән көрпе мен мойын щеткалары бейнеленген. Сондай-ақ, жыртқыш құс бейнеленген жылқының бейнесі бар, оның арқасында таяуда өткен кезде таяз трактаттар «Сұңқарсай» деп аталды.

Рогожинскийдің айтуынша, Тамғалы ортағасырлық петроглифтері барлық тарихи дәуірлердің петроглифтерінен ерекше репертуарларындағы және түркі дәуіріндегі көшпенділердің үңгір өнеріне тән көркемдік ерекшелігімен айқындалады (VI-XII ғасырлар) (Рогожинский, 2003: 335-342).

Үлкен дала империяларының қалыптасу дәуірінде рок шығармаларының басты кейіпкері шабандоз – туды алып жүруші, садақшы немесе ауыр қарулы жауынгерге айналады, егер аңның бейнесі ежелгі суретші үшін маңызды болған болса, қазір антропоморфтық батыр мен оның әскери атрибуттары - жауынгерлік ту, қару, ат жабдығы. Жалпы, жартаста сақталған бай мал шаруашылығымен айналысатын қоғам өмірінің суреттерімен қатар, түркі дәуіріндегі рок өнерінің тақырыптары эпикалық шығармашылығының өркендеуін және ақсүйектер әскери (рыцарлық) эстетикасын растайды.

Рогожинский (Рогожинский, Қызласов, 2004: 41-46) сонымен бірге түркі дәуіріндегі петроглифтердің орналасуының осындай ерекшеліктеріне назар аударды. Тіпті, әсерлі композициялар тау жыныстарының тар және кедір-бұдыр беттерінде жасалған, оларды қарастыру өте қиын. Сирек жағдайларды қоспағанда, фигуралар үстірт алынды, патина қабаты силуэт бойымен біркелкі емес алынып тасталды; кейбір ежелгі суреттер жаңа бөлшектермен толықтырылды.

Осы уақыттың петроглифтерінің орналасқан жерін талдау экскурсияның жалпы тұжырымдамасы аясында негізгі бейнелеу нысандарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Болашақ экскурсияны өткізген кезде назар аудару керек негізгі сәттер – бұл Тамғалы шатқалында сөзсіз өмір сүру және оның орталығының мәдени сипатын көрсету. Растау намаз жазбасы ретінде қызмет етуі мүмкін, IX-X ғасырлардағы манихейлік., сондай-ақ V топтағы жарқын құдай сияқты. Мұндай нәрселерге үндеу, оларға қосымша назар аудару орталық трактіге экскурсия жүргізу кезінде «түркі компонентін» күшейтеді, оны бірінші бағыттың логикалық жалғасы болатын жаңа бағытпен байланыстырады.

Бұған ежелгі суреттердің, соның ішінде «күн сәулесімен», бұрынғы дәуірлердің табыну жерлерін жаппай жөндеу сипаты дәлел бола алады. Әскери символизмнің жоқтығы анық айтылған, барлық шабандоздар қару-жарақ пен баннерлерсіз. Осыған байланысты петроглифтердің репертуары елді мекендерге жақын жерде мүлдем басқаша. Яғни, бұған дейін айтылған әскери тақырып, сондай-ақ тайпалық таңғажайыптар.

Сұңқарсайға саяхат жасау кезінде дәстүрлі әдіс қолданылды. Дисплейдің негізгі объектілерін картаға салу орындалды. Біріншіден, суреттер дәуірдің нақты дүниетанымы, тақырыптары мен эстетикасы тұрғысынан ұсынылған, жинақы түрде орналастырылған.

Ортағасырлық уақыт, «аттың сұңқарлары» сахнасы, баннерлермен классикалық «түркілердің жылқысы», тайпаның таңбасы, жартастың үлкен фрагменттеріне ілінген, түркі кезеңіндегі жаңаруға назар аударылған. Таңбаның желден жабылған таяз шатқалда орналасқан төбенің оңтүстік баурайының етегінде орналасқан хронологиялық және рулық туыстастықтың қоныс аударуы белгісі екені анық.

Табиғи ландшафтта осындай экспозицияларға барғанда қарапайым сақтық пен қауіпсіздікті сақтау үшін жағдай жасалынған. Атап айтқанда, төтенше жағдайлардың болмауы, сондай-ақ петроглифтердің шағын топтар үшін қол жетімділігі тұрғысынан.

Сұңқарсайдың абсолютті артықшылығы – қол жетімділік (Тамғалы мен магистральға жақын), бұл ескерткіш түркі кезеңіндегі петроглифтердің жиынтығын айтарлықтай толықтыратын ескерткіштің туристік бағыттарының «табиғи» кеңеюі болып табылады. Ескерткіштің аумағында келушілер мен арнайы келушілер үшін жаңа бағыттарды ұйымдастыруға үлкен мүмкіндіктер бар, олар белгілі кезеңдердің петроглифтерінде де, жақын маңдағы Тамғалы ескерткішінің басқа археологиялық және табиғи компоненттерінде де бар.

Осылайша, Тамғалы тарихи-мәдени мұражайын басқарудың негізгі бағыттарына толығымен сәйкес келетін жаңа бағытты әзірлеу шарасы Э. Жанпейстің жетекшілігімен қорық мұражайының маңызды және жаңа бағыттарының бірі болып табылады.

Бірақ бұл жұмыстың алғашқы кезеңі ғана, экскурсия жоспары жасалынуы керек, оны бекіткеннен кейін қорық мұражайының қызметкерлері (гидтер, зерттеушілер) оқытылады. Сонымен қатар, жаңа бағытты жақсарту қажет. Сәйкесінше ескерткіш басшыларының алаңдаушылығы қосылады, сонымен бірге олардың деңгейі жоғарылайды. Жаңа бағытты ұйымдастыруға қажетті барлық шараларды орындау барысында осы үдерістің әр қатысушысы ландшафт ескерткіштерін басқарудың

мақсаттары мен міндеттерін түсінеді. Менеджмент – бұл ескерткішті басқару өнері қоғамның құндылығын сақтау және білу болып табылады.

Бұл өнер ескерткішті және оның өмір сүру шарттарын терең зерделеуге негізделген. Бұған өз тәжірибесін ескере отырып және басқалардың үздік тәжірибесін үлгі қылып алуға және шығармашылықпен іске асыруға ұмтыла отырып, үйрену қажет. Сонан соң Тамғалы туристік маршруттары дамып, Қазақстанның ғана емес, осындай тарихи-мәдени ескерткіштердің менеджменті құрылып, дамитын болады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында ұсынылған міндеттер қорық-музейлерге үлкен жауапкершілік жүктейді. Президент ұсынған «Қазақстанның киелі географиясы» жобасында тарихи ескерткіштер, басым бөлігі қорық-музейлердің аумағында орналасқан, біздің ұлттық бірегейліктің қаңқасын құрайтын Қазақстанның рухани әулиелері деп аталған.

XX ғасырда қорық-музейлер әлемнің көптеген елдерінде кеңінен таралған. Олардың танымалдығы мен ұдайы сандық өсуінің себептері көп жағдайда сәулет ескерткіштерін, тұрмыс заттары мен еңбек құралдарын, табиғи ортаға жақын өнер туындыларын орналастыра отырып, оларды кешенді және жан-жақты көрсетуге мүмкіндік беретін мәдени мұра объектілерін сақтау мен көрсетудің едәуір үлкен мүмкіндіктерімен түсіндіріледі.

Қорық-музейлер Қазақстанның тарихи-мәдени картасында ерекше топ болып табылады. Музейді және оның ландшафты бөліктерін қамтитын күрделі кешендер еліміздің мәдени мұрасын сақтау, зерделеу және ілгерілету жөніндегі көптеген функцияларды қамтиды. Мәдени-туристік өңірлік кластерлердің орталықтары болып табылады. Қорық-музейлер – бұл тарихи құндылығы бар артефактілердің сақталуы ғана емес, сондай-ақ, әдетте жүздеген гектардан өлшенетін тарихи ландшафт аумағының түпнұсқалық сақталуы. Осыған байланысты оның алдында «музейлік» міндеттерден басқа, онда орналасқан жерлер мен ескерткіштерді қорғау және пайдалану саласында көптеген күрделі мәселелер тұр. Сондай-ақ олар музейтану саласының дамуында маңызды рөл атқарады (Шалабаева, 2005: 10).

Келесі ғасырда жаһандану үдерістерінің дамуына, әлеуметтік саладағы жедел өзгерістерге және техногендік фактордың адам қоршаған ортасына деструктивті әсеріне байланысты қоғам мен жеке тұлғаның дамуындағы өзін-өзі сәйкестендіруді және сабақтастықты қамтамасыз ететін құндылықтарды сақтау мәселесі ерекше маңызға ие. Мәдени мұра - қазіргі мәдениетте сақталған және оның даму көзін құрайтын өткеннің объективті болмыстары мен рухани құндылықтарының жиынтығы.

Қазақстанда мәдени мұраны басты назарда ұстап отыр. 2003 жылы мәдениет дамуындағы белесті кезең болды. Жылдың басты оқиғасы Президенттің халқына жыл сайынғы Жолдауы болды. Онда елдің алдында тұрған кезек күттірмейтін міндеттері қойылған, сондай-ақ тарихи-мәдени мұраны зерттеу мен сақтау мәселелері айқындалды. «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жұмыстар әлі күнге жалғасын табуда.

Зерттеуге ұсынылған археологиялық объектілер, оның ішінде ауқымды қазба жұмыстары олардың маңызына және бұдан бұрын жүргізілген зерттеулердің белгілі бір бөліктері есепке алына отырып таңдалынды. Бұл аса маңызды әрі халықтың генетикалық жады үшін дәлел болып табылатын тарихи-мәдени эталонды ескерткіштер және «Бүкіләлемдік мәдени мұра» бағдарламасының қазіргі номинанттарының тізіміне енгізілген ескерткіштер.

Түркі дәуірінің тағы бір қызықты ескерткішіне Көксу өзенінің атырауындағы Ешкі Өлмес тауларындағы петроглифтер жатады.

Петроглифтер 15 шатқалда орналасқан және батыстан шығысқа қарай 10 км-ге созылып жатыр. Мұнда уақыты бойынша әртүрлі бейнелерді кездестіруге болады, алайда аса көне бейнеер қола дәуіріне жатады. Кейбір суреттер аса жіңішке түрде қашалып салынған.

Сан-алуан түрлі сюжеттер зерттелді: ұрыстық көріністер, екі аяқты күйме арбалардың суреттері, адамдардың алыптармен күресуі, екіқабат әйелдердің, «күн басты» кейіпкерлердің кескіндері, қоршап аң аулау және малды айдау көріністері (Зданович, 1992: 308).

Бұл дәуірдегі тағы бір ерекше маңызды сюжетке екі аяқты күйме арба жатады. Екі аяқты күйме арбаны кейіпкерлер ғана пайдаланбаған, алайда ежелгі адамдардың көзқарастары бойынша құдайлар және ең алдымен Күннің өзі екі аяқты күйме арбаларға отырып қозғалатын. Елеулі қызығушылықты салт-дәстүрлік әрекеттер мен рәсімдерді: құрбан шалу, билер, салт-дәстүрлік жекпе-жектер, аңдардың терісін жамылуды бейнелейтін көріністер тудырады. Мұндай сюжеттер әдетте ғибадатханалардың орталық бөлігінде, салт-дәстүрлік әрекеттер жасалатын жазық алаңшалардың тура алдында орналасады.

Жетісуда балтамен салт-дәстүрлік жекпе-жектер барлық ірі ғибадатханаларда бейнеленген. Қара айғырдың суреттерінде тек жекпе-жектер ғана емес, сондай-ақ жеңімпаздарға арналған, басты жүлде көрсетілген тәрізді. Мысалы, күресіп жатқан жұптардың жанында екі атты шылбырынан ұстап тұрған адам бейнеленген. Сюжеттердің мұндай үйлесімі бірнеше рет кездеседі. Сірә, мұндай сыннан өтіп және тірі қалған жауынгерлер екі аяқты күйме арбамен жүретін жауынгерлердің артықшылыққа ие тобына жатқызылғандығы болса керек. Көріністе бейнеленген аттар бұл жағдайда әскери екі аяқты күйме арбаға арналады.

Зерттеушілер петроглифтердің сюжеттері адамның шаруашылық әрекетімен тікелей байланысты бола бермейтінін бұрында атап кеткен. Үй жануарларының бейнелері (жүк арбаларға немесе екі аяқты күйме арбаларға шегілген аттарды санамағанда) Алматы аймағының жартастағы суреттер өнерінде кездеспейді. Адамдардың кетпендік егін егушілікпен немесе мал өсірумен айналысып жүргенін бейнелеген сюжеттер жоқ. Жартастарда бейнеленетін суреттердің барлығы іс-жүзінде жабайы болып келеді.

Петроглифтердің сюжеттерінде шаруашылық көріністердің болмауы ең алдымен ғибадатханалардың өздерінің киелі сипатымен түсіндіріледі. Оған дейінгі дәуірлерде де ғибадатханаларда, сондай-ақ храмдарда тұрмыстық сюжетер бейнеленбейді.

Құрбан шалып табыну, ең алдымен, құнарлылық пен әлемдік тәтіптің сақталуын қамтамасыз етуге тиіс болатын. Бұқаны құрбандыққа шалу идеясы барынша көрнекі түрде тамғалы ғибадатханасында көрсетілген. Сахнаның бірінде қозғалыссыз тұрған бұқан басынан балтамен ұрып жатқан адамды көреміз. Адамның артында солярлық символ бейнеленген, мұнысы орын алып жатқан оқиғаның табыну маңыздылығын

көрстеді. Жанында ,іргелес жартаста ішінде бұзауы бар буаз сиыр қашап салынған, ал одан ары бұқаның арқасына шығып алған құнарлылықтың жоғары құдайы көрсетілген. Төменде суреттелген қабырғалардың алысырақ жерінде жануарлардың көптеген суреттері қашап салынған. Осылайша, бұқаны құрбандыққа шалу жабайы, сондай-ақ үй жануарларының жақсы ұдайы өсуін қамтамасыз етуге тиіс болған. (Байпаков, 2010: 44,46).

Түрік дәуірінің петроглифтерінде адамдардың бейнесі сирек кездеседі. Аса кең тараған түрлері жаяу және атты садақшылардың аңға шығу көріністері, шайқастардың көріністері аз берілген. Аса мәнерлі сюжеттерге жыртқыштардың шөп қоректі жануарларды талау суреттері жатады. Мұндай сценаларда олардың құрбан шалулары туралы , өмір мене ажалдың ұласуы, әлемдік үйлесімділік пен хаос туралы көзқарастары көркемдік тұрғыдан бейнеленген.

Ежелгі түркілермен жартасқа салынған суреттердің бір тобы байланысты. Жетісуда ортағасырлық суреттер әдетте шоқылардың бастарына, анағұрлым көне ғибадатханалардың негізгі киелі аймағынан тыс қашап салынып отырған.

Сюжеттердің арасында ұрыс немесе саятшылық кезінде қару ұстаған аттылардың бейнелері басым болып келеді. Суреттерде қарудың, ат әбзелдері мен киімдердің детальдары әрдайым ерекше көңіл бөле отырып бейнеленетін. Қарудың – ауыр найзалар мен тулар, қылыштар, үзеңгілер мен ертоқымдар және биік ердің қастары дәл осындай егжей-тегжейлі көрсетілген түрде салынуы ортағасырлық гравюраларды бөліп шығаруға мүмкіндік береді.

Қорытынды.

Қазақстанның ортағасырлық археология тарихы өте тереңде жатыр. Ғалымның ортағасырлық ескерткіштерді зерттеуіне негіз болған ойлардың бірі қазақ халқының пайда болуын, тарихын, мәдениетін жан-жақты зерттеу мен зерделеу болды. Осы бағытта ортағасырлық ескерткіштерге археологиялық зерттеулер жүргізу арқылы сол уақыттағы халықтардың тыныс-тіршілігінен, сол уақыттың мәдени және саяси өмірінен мол мағлұматтар аламыз.

Қола дәуірінде, ертедегі кешпенділер заманында ежелгі тайпалардың мифологиялық сюжеттері мен аңыз әңгімелерінің негізінде жасалған көп пішінді композициялар пайда болған. Орта ғасырлардағы жартасқа сурет салу өнері бұрынғы қалыптасқан дәстүрде дамыды. Бұл заманның суреттері көне петроглифтердің үстіне салу да жиі кездеседі. Мұндай жағдайларда олардың жасы дәуірге тән белгілер мен сюжеттер және суреттер бояуы арқылы анықталады. Сурет неғұрлым көне болса, бояуы күнгірттеніп түседі. Кейбір ортағасырлық петроглифтердің жанында жазулар кездеседі. Кейінірек қазақтар өмірінің этнографиялық сюжеттерін бейнелейтін петроглифтер пайда болды (А. Тоқтабаев, 1983).

Ертедегі адамның санасында Көк Тәңірге, күн мен айға, басқа да табиғат құбылыстарға табыну басым болған. Петроглифтерде мифологиялық сюжеттер, діни нанымдар, әдет-ғұрып сахналары – «Көкке табыну», «Күнге сиыну», «Көк Тәңірге жол тарту», «Құрбандық шалу салты», «Ата-бабалардың киелі ағашының түбінде құрбан шалу», «Жылқы пірі – Қамбар ата», «Түйе пірі - Ойсылқара», «Қымыз мұрындыққа байланысты бір ғұрыптық көрініс» бейнеленген. Бір петроглиф ерекше таң қалдырады. Онда наным сенімдік сахна бейнеленген: құрбандыққа шалынатын жылқылардың алдында аласұра билеп жүрген бақсы аспан құдайлары пішінділері мен билеп жүрген адамдардың ортасында бейнеленген. Солтүстік Балқаш өңірі мен Шу-Іле тауларындағы петроглифтер ерекше қызық. Бір сюжеттерінде көшпенділердің діни сенімдері мен олардың өміріндегі әдеп-ғұрыптық сахналарын көреміз.

Тамғалы тау шатқалдарында көне түркі петроглифтерінің қызықты шоғырлары жатыр. Ескерткіш базасында туристермен жұмысқа белсенді түрде қосылған қорық-музей ұйымдастырылған (Тоқтабаев, 2005: 266-279).

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

Медоев, 1978 - Алан Медоев. Гравюры на скалах. Алматы: Өнер. 1978.

Байпаков, 2019 - Байпаков К.М. Археологиялық мәдени мұра. – Алматы, 2010. – 164 б.

Иманбекова, Яценко, 2004 - Иманбекова К.И., Яценко Е.Л. Тамғалы кешенінің ескерткіштерінде туристік маршруттарды ұйымдастыру // Орталық Азияның жартас өнері ескерткіштері. Қоғамдық қатысу, менеджмент, консервация, құжат-кеңес беру. – Алматы, 2004. – 145-147 бб.

Байпаков, 2010 - Байпаков. К.М. Алматы қаласының археологиялық мәдени мұрасы. – Алматы, 2010. – 44-46 бб.

Мухтарова, Плетникова, 2017 - Мухтарова Г.Р., Плетникова Л.Н. Ұлы дала мұралары. – №1. – Алматы: Известия, 2017. – 208 б.

Марьяшев, Ермолаева, 1979 - Марьяшев А.Н., Ермолаева А.С., Мотов Ю.А. Жаңа шатқалының петроглифтері Тамғалы // Вестник АН КазССР, 1979. – № 8. – 50-54 бб.

Маргулан, 1948 - Маргулан А.Х. Археологические разведки в Центральном Казахстане 1946 г. // Известия АН Каз ССР. - Серия археологическая. 1948. Вып.4.

Рогожинский, 2003 - Рогожинский А.Е. Көне түркі эриграфиясы мен монументалды өнер ескерткіштерінің жаңа табылыстары Қазақстанның оңтүстігі мен шығысы // Қазақстанның мәдени мұрасының қалыптасуындағы көшпенділердің рөлі. Ғылыми оқулар: Н.Е. Масановты еске алу: Ғылыми конф. материалдары. – Алматы, 2003. – 335-342 бб.

Рогожинский, Қызласов, 2004 - Рогожинский А.Е., Қызласов И.Л. Тамғалы трактатындағы көне түркі руникалық жазуы // KSIA басылымы. 216. – Москва, 2004. – 41-46 бб.

Тоқтабаев, 1980 – Тоқтабаев А.У. Тұлпар мен ту. Білім және еңбек. 1980. №11.

Тоқтабаев, 1983 – Тоқтабаев А.У. Таңбалы таста тұнған сыр//қазақ әдебиеті. 1983, 15 сәуір.

Тоқтабаев, 2005 – Тоқтабаев АУ. Қымызмұрындық//Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы: Арыс, 2005. – 266-279 бб.

Шалабаева, 2005 - Шалабаева А.К. Музеи и туризм: опыт и перспективы взаимодействия, на примере ГМИ РК им. А. Кастеева. – Алматы, 2005. – С. 10.

Зданович, 1992 - Зданович Г.Б. Археологические памятники Казахстана. – Алматы: Юж.Урал.кн, 1992. – С. 408.

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

52

Қазақстан Республикасының депозит нарығындағы өзгерістер және оларды талдау

Калденова Г.С., э.ғ.к., аға оқытушы
Есентаева Г.Н., магистр, аға оқытушы
Каршигина Г.Е., магистр, аға оқытушы
Қазақстан. Ақтөбе қ.
Баишев университеті, «Есеп және қаржы» кафедрасы

Аннотация

Кризисные тенденции на мировом финансовом рынке привели к радикальным изменениям в развитии как финансового рынка Казахстана, так и его депозитного сектора, что, в свою очередь, обуславливает необходимость пересмотра концепции развития, от которого зависит финансовая стабильность и конкурентоспособность национальной экономики.

В статье изучена роль и место депозитного рынка в экономике Республики Казахстан, валютная составляющая вкладов физических лиц; дается оценка координирующей роли Казахстанского фонда гарантирования депозитов.

Ключевые слова: бессрочные депозиты, срочные депозиты, сберегательные депозиты, фонд гарантирования депозитов.

**On the Deposit market of the Republic of Kazakhstan
changes and their analysis**

Abstract

Crisis trends in the global financial market have led to radical changes in the development of both the financial market of Kazakhstan and its Deposit sector, which, in turn, necessitates a review of the concept of development, which depends on the financial stability and competitiveness of the national economy.

The article examines the role and place of the Deposit market in the economy of the Republic of Kazakhstan, the currency component of deposits of individuals; assesses the coordinating role of the Kazakhstan Deposit guarantee Fund.

Keywords: perpetual deposits, term deposits, savings deposits, Deposit guarantee Fund.

**Kazakistan Cumhuriyeti Mevduat piyasasında
değişiklikler ve analizleri**

ÖZET

Küresel finans piyasasındaki kriz eğilimleri, hem Kazakistan'ın finansal piyasasının hem de Mevduat sektörünün gelişiminde radikal değişikliklere yol açmıştır ve bu da, finansal istikrar ve rekabet gücüne bağlı olan kalkınma kavramının gözden geçirilmesini gerektirmektedir. ulusal ekonomi.

Makale, bireylerin mevduatlarının para birimi olan Kazakistan Cumhuriyeti ekonomisindeki Mevduat piyasasının rolünü ve yerini incelemektedir; Kazakistan Mevduat Garanti Fonunun koordinasyon rolünü değerlendirir.

Anahtar Kelimeler: Sürekli mevduatlar, vadeli mevduatlar, tasarruf mevduatları, Mevduat garanti Fonu.

Қазақстан Республикасының депозит нарығындағы өзгерістер және оларды талдау

Банк жүйесіндегі қарқынды бәсекелестік жағдайға байланысты коммерциялық банктер халық салымдарын тартуда белсенді қызмет атқарады. Тұрақты банктік жүйе халық сенімділігін арттырумен қатар, халықаралық қаржы нарығына жедел түрде енуге мүмкіндік береді.

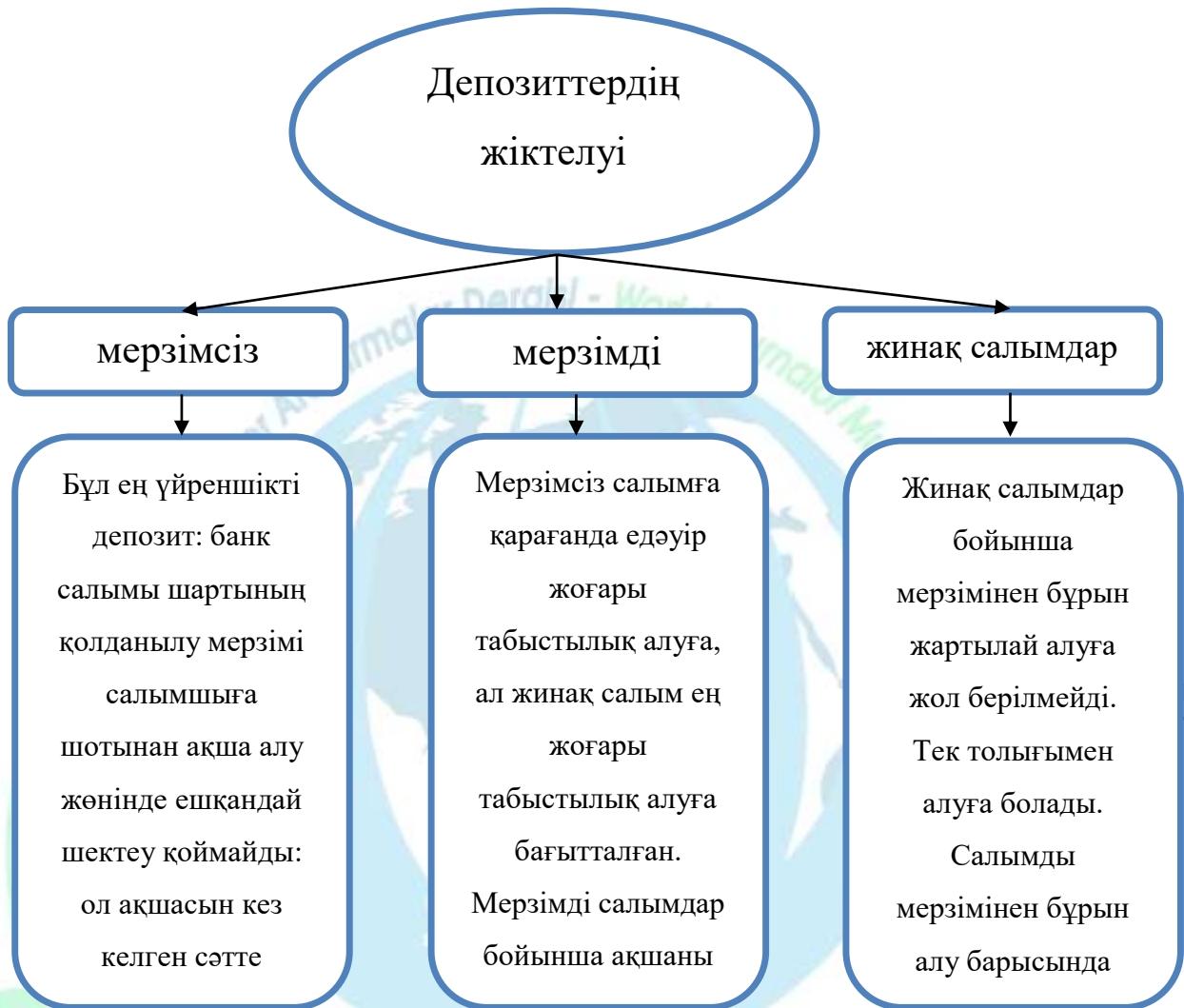
Депозиттік нарықтың қалыптасуы коммерциялық банктердің алғашқы дәстүрлі базалық қызметі. Бұл банктің пассиві мен тартылған қаражаттарынан тұрады. Депозиттік операциялар бұл заңды және жеке тұлғалардың тартылған қаржылары бойынша белгілі бір мерзімге немесе талап ету салымы бойынша банктердің операциялары.

Депозиттік операциялар – банктердің ақша қаражатын салымдарға (пассивтік депозиттерге) тарту немесе иеліктерінде бар қаражатты басқа банктерге немесе кредиттік-қаржы институттарына (активтік депозиттер) орналастыру.

Қазіргі таңда барлық коммерциялық банктер әр түрлі жағдайлы депозиттерді ұсынуда. Бұлардың ішінен әр салымшы өз қалағандарын таңдауға құқылы. Бірақ бұлардың бәріне қарамастан депозиттерді негізгі үш топқа бөлуге болады: біріншіден, бұл нақты мерзімі жоқ және кез-келген уақытта жоғалтусыз салымдарды алуға болатын ізденді депозиттер; екіншіден жоғары пайызбен нақты мерзімге салынған ақшалар яғни, мерзімді депозиттер; ал үшіншіден алдын ала келісілген мерзім туған жағдайда алуға болатын шартталған депозиттер.

Нарықтық қатынастар жағдайында депозиттік банк мекемелерінің ролі өсе түседі. Бұл операциялардың есебін және ұйымдастырылуын дұрыс және тиімді жүргізу банк қызметінің коммерциялық мақсатпен пайда табуын қамтамасыз ету үшін қажет.

Қазақстанда 2018 жылдың қазан айынан бастап жаңа депозиттік жіктелім – мерзімсіз, мерзімді және жинақ салымдар қолданылады.

Сурет 1. Депозиттердің жіктелуі

Ескерту: автормен құрастырылған

Мерзімсіз салым – бұл ең үйреншікті депозит: банк салымы шартының қолданылу мерзімі салымшыға шотынан ақша алу жөнінде ешқандай шектеу қоймайды: ол ақшасын кез келген сәтте пайдалана алады. Бұл ретте салым бойынша сыйақы жоғалмайды.

2019 жылдың қыркүйегінен бастап мерзімсіз салымдар бойынша ұсынылатын ең жоғары мөлшерлеме Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің базалық мөлшерлемесі негізінде есептеледі. Ал бір жылдан жоғары мерзімге қабылданатын мерзімді және жинақ салымдар бойынша ұсынылатын ең жоғары сыйақы мөлшерлемелері бәсекелі нарықта қалыптасқан сыйақы мөлшерлемелері негізінде есептеледі. Сондықтан бұл салымдар бойынша табыстылық жоғары.

Мерзімді салым мерзімсіз салымға қарағанда едәуір жоғары табыстылық алуға, ал жинақ салым ең жоғары табыстылық алуға бағытталған. Бұл жерде көтеріңкі сыйақы мөлшерлемесін – ақшаны мерзімінен бұрын алуға қойылған шектеу үшін берілетін өтемақы деп қабылдаған жөн.

Мерзімді салымдар бойынша ақшаны мерзімінен бұрын жартылай және толық көлемде алуға мүмкіндік беріледі. Бірақ бұл жағдайда сыйақы көлемі азайтылады.

Жинақ салымдар бойынша мерзімінен бұрын жартылай алуға жол берілмейді. Тек толығымен алуға болады. Салымды мерзімінен бұрын алу барысында банк есептелген сыйақыны жылына 0,1 немесе одан да төмен пайызға азайтады. Ал ақша салымшыға тек 30 күннен кейін ғана беріледі. Сондықтан жинақ салым оған салынған ақшаны мерзімінен бұрын пайдаланбайтындығына сенімді салымшылар үшін өте тиімді. Бұл салым ақшаны көтеріңкі мөлшерлемелер және пайыздардың капиталдануы есебінен тез жинауға және жинақ ақшаға жоғары табыс алуға мүмкіндік береді.

Әр салымға тоқтала кетсек. Мерзімсіз депозит – қазақстандықтар үшін ең үйреншікті салым түрі. Оны кез келген уақытта толықтыруға және одан (азайтылмайтын қалдық шегінде) ақша алуға болады. Ең төмен сыйақы мөлшерлемелері осы мерзімсіз салымдарға тиесілі. Бұл мөлшерлемелердің көлемі Ұлттық Банктің базалық мөлшерлемесіне жақын. Салымшы осы салымдағы ақшаны кез келген уақытта пайдалана алады.

Кез келген уақытта толықтыруға және одан (азайтылмайтын қалдық шегінде) ақша алуға болатын үйреншікті депозит.

Мерзімсіз болып аталатындығына қарамастан бұл салымның қолданылу мерзімі бар – мұнда сыйақы мөлшерлемесі белгілі бір мерзімге тағайындалады. Мысалы, ақшаны бір жылға салып, осы мерзім ішінде, яғни салымдар жабылып немесе әрі қарай ұзартылғанша мөлшерлеме өзермейді.

Банк салымының шартында оның мерзімі көрсетілгенімен шоттан кез келген уақытта ақша алуға болады.

Банктерде мерзімсіз салымды 3 айдан 3 жылға дейінгі мерзімге ашуға болады. Қазір кез келген банктегі стандартты мерзім – бір жылға дейін. Мерзім, әдеттегідей сыйақы мөлшерлемесіне әсер етпейді: мөлшерлеме барлық мерзімге бірдей болуы мүмкін. Бұл ретте ұзақ мерзімге, мысалы, екі жылға ашылған салым бойынша жағдай басқаша болуы ықтимал. Мұндай салым бойынша сыйақы бір жылға ашылған салымға қарағанда төмен болуы мүмкін. Өйткені мұндай ұзақ мерзімді салымды жоғары мөлшерлемемен қабылдау – кез келген банк үшін үлкен тәуекелділік.

Егер төлемді жеке шотқа жасалса, онда сыйақы номиналды мөлшерлеме бойынша есептеледі. Бұл қарапайым пайыз: салым қалдығын мөлшерлемеге көбейтіп, сыйақы сомасын алады.

Капиталдану – бұл есептелген пайыздың салым сомасына автоматты түрде қосылуы. Депозиттің сомасы есептелген пайыздар арқылы көбейіп отырады. Ал келесі кезеңде банк пайыздарды осы көбейтілген салымға қосады. Салымдар бойынша капиталдану есебінен түпкілікті табыстылық – жылдық тиімді сыйақы мөлшерлемесі деп аталады.

Депозиттердің түрлері бойынша ұтқырлығын, табыстылығын, жылдық мөлшерлемесі 1 кестеде салыстырмалы түрде қарастырылған.

Кесте 1. Депозиттердің түрлерін салыстырмалы талдау

	Мерзімсіз салым	Мерзімді салым	Жинақ салымы
Ұтқырлық	● ● ●	● ●	●
Табыстылық	●	● ●	● ● ●
	Күтпеген шығындарға қаржылық резерв	Біртіндеп жоғары мөлшерлеменен жиналатын ақша	Жұмсалмайтын капитал және қауіпсіз инвестиция
Толықтырылатын жылдық салым бойынша шекті мөлшерлеме	12,0%	10,7%	13,0%
Толықтырылмайтын жылдық салым бойынша шекті мөлшерлеме	12,0%	12,2%	14,7%
Мерзімінен бұрын алу мүмкіндігі	Азайтылмайтын қалдыққа дейін шектеусіз	Ішінара және толығымен	Тек толығымен
Мерзімінен бұрын алуға санкция	Жоқ	Сыйақыдан ішінара айырылу	Сыйақыдан толығымен айырылу
Мерзімінен бұрын алатын жағдайда ақша беру мерзімі	7 күн ішінде	7 күн ішінде	30 күннен кейін
Теңгелік салымдар бойынша кепілдік	10 миллион теңге	10 миллион теңге	15 миллион теңге
Валюталық салымдар бойынша кепілдік	5 миллион теңге	5 миллион теңге	5 миллион теңге

Дерек көзі: www.kdif.kz мәліметтері негізінде автормен құрастырылған.

Банк салымының шартында көрсетілген мерзім барысында сыйақы мөлшерлемесі өзгермейді. Алайда шоттан кез келген уақытта ақша алуға болады.

Көптеген банктерде салымшылар өз салымдарынан мерзімінен бұрын ақша ала алады. Әрине, бұл үшін шоттағы сома азайтылмайтын қалдықтан жоғары болуы тиіс. Алайда мерзімсіз депозиттің ағымдағы шот еместігін естен шығармаған абзал. Банктер Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес салымшыларға ақшасын 7 жұмыс күні ішінде беруге құқылы. Банк кассасынан ірі көлемде қолма-қол ақша алу үшін бұл туралы банкке алдын ала хабарлау қажет.

2019 жылы жеке тұлғалардың салымдарының өсуімен байқалды. Депозиттік базаның жалпы көлемі 2019 жылдың 1 қазанында жыл басындағы деңгейге жетіп қана қоймай, одан асып түсіп (күрт өсуден кейінгі депозиттер көлемінің едәуір төмендеуі байқалған кез) 8,8 трлн. теңгеге жетті.

Қарастырылып отырған тоқсанда жеке тұлғалардың салымдары 1,4% немесе 121,4 млрд. теңгеге өсті. Бір жыл ішінде, яғни 2018 жылдың қыркүйегінен 2019 жылдың қыркүйегіне дейінгі аралықта өсім 353,5 млрд. теңгені немесе 4,2%-ды құрады. Жеке тұлғалардың шоттарының саны 65 млн. шотқа дейін өсіп, тоқсандағы өсім 4,4%-ды құрады (2-сурет).

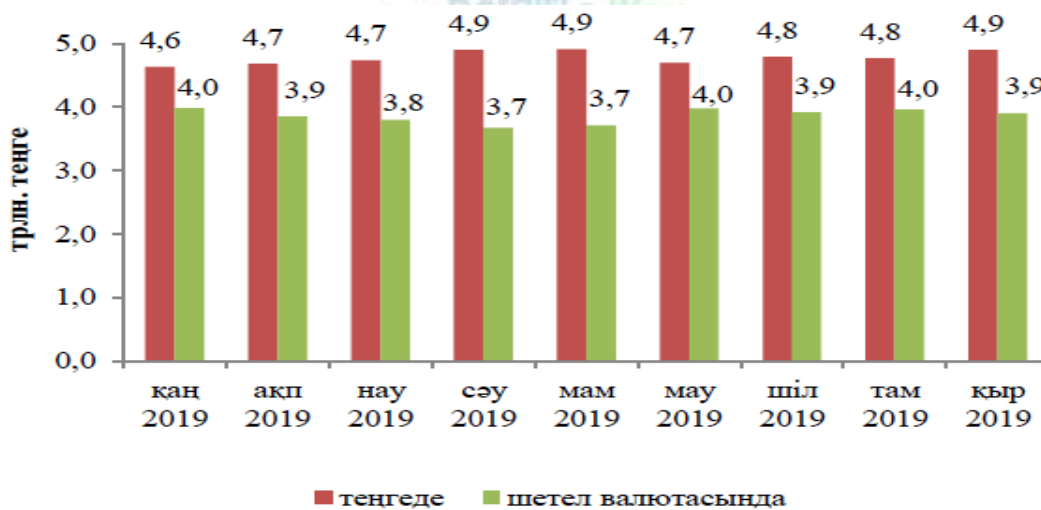

Сурет 2. Жеке тұлғалар депозиттерінің динамикасы

Дерек көзі: ҚР ҰБ мәліметі

Жеке тұлғалардың депозиттерінің өсуі депозиттік базаның теңгелік бөлігінің өсуіне байланысты болды.

2019 жылдың үшінші тоқсанында теңгедегі депозиттер 4,2%-ға немесе 198,3 млрд теңгеге өсті. Теңгедегі депозиттердің өсуіне негізінен мерзімсіз депозиттердің (+85,3 млрд. теңге) және жинақ депозиттерінің (+74,3 млрд. теңге) ұлғаюы әсер етті. Тоқсанның аяғында теңгедегі депозиттердің жалпы көлемі 4,9 трлн. теңгені құрады.

Сурет 3. Валюта бөлінісіндегі депозиттердің динамикасы

Дерек көзі: ҚР ҰБ мәліметі

Халық арасындағы девальвациялық күтулердің үшінші тоқсанның аяғына қарай салыстырмалы төмендеуіне байланысты валюталық салымдарды теңгеге қайта айырбастау байқалды. Нәтижесінде қарастырылып отырған кезеңде валюталық салымдар 76,8 млрд. теңгеге немесе 1,9%-ға төмендеп, 3,9 трлн. теңгені құрады. Валюталық қайта бағалауды есепке алмағанда, валюталық салымдардың төмендеуі 154,9 млрд. теңгені құрады.

Банк секторы қор тұрақтылығының негізін жинақ және мерзімді салымдар құрайды. Осыдан бір жыл бұрын, 2018 жылдың 1 қазанынан бастап осы салымдарды қосқанда теңгедегі депозитердің жаңа желісі іске қосылды, ал 2019 жылдың 1 маусымынан бастап банктер жинақ және мерзімді салымдарды шетел валютасында ұсына бастады.

Депозиттік базаның 84%-ын 1 жыл және одан жоғары мерзімдегі депозиттер құрайды, дегенмен бұл депозиттердің басым көпшілігі іс жүзінде мерзімсіз болып табылады және салымшы кез келген уақытта ешқандай шектеусіз алуы мүмкін.

Әрбір салымшы депозитті банкке салмастан бұрын теңге бағамының өзгерістерін көңіл аудару қажет, теңге бағамының құлдырауына келесі факторлар әсер етеді:

- әлемдік орталық банктердің ақша-несие саясаты;
- көршілес мемлекеттердің жағдайы, соның ішінде Ресей рублі мен Қытай юанінің долларға қатысты бағамы;
- жекелеген институционалдық ойыншылардың әрекеттері;
- валюта шығарушы елдің саяси жағдайы;
- қорытындылай келе, сарапшы-қаржыгерлердің талдауларын зерттеп, әртүрлі көзқарастарын салыстыру қажет.

Жоғарыда аталған факторларды талдап, банк клиенті өзіне сенімді болса, депозитке ақша салып, пайда табуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінің ресми интернет сайты
<https://www.nationalbank.kz>
2. www.kdif.kz
3. www.zakon.kz
4. https://halykfinance.kz/download/files/analytics/banks_apr2019.pdf
5. <https://rbs.kz/rejting-depozitov-v-bankah-kazahstana/>
<https://365info.kz/2019/06/v-kazahstane-vyrosli-protsenty-po-dollarovym-vkladam>

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

64

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҰТЫНУШЫЛЫҚ НЕСИЕНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ш.М. Бухарбаев

экономика ғылымдарының кандидаты, доцент

«Есеп және қаржы» кафедрасының меңгерушісі, Баишев Университеті,

Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

Г.М. Конакова, магистр

«Есеп және қаржы» кафедрасының оқытушысы, Баишев Университеті

Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

Аңдатпа. Бұл мақалада тұтынушылық кредиттің рөлі, қалыптасуы және маңызы қарастырылған. Несие жеделдік, ақылылық шарттарына сәйкес оларды ұлғайту мақсатында халықтың бос ақша қаражатын бөлу мен қайтаруды қамтитын капитал қозғалысына байланысты экономикалық қатынастар болып табылады. Бұл несие бөлшек саудамен тығыз байланысты, бір жағынан-тауар айналымының ұлғаюымен, кредиттердің көлемі де артады, себебі тауарларға сұраныс кредитке деген сұранысты тудырады, ал екінші жағынан – халыққа кредит берудің өсуі төлем қабілеттілігіне деген сұранысты күшейтеді. Бұл тәуелділік, әсіресе қазіргі уақытта, нарықты тауарлармен молықтыру жағдайында көрінеді. Тұтынушы несиесі негізінен қымбат тауарлар, яғни автомобиль, тұрмыстық электр құралдары, жиһаз және т.б. сатып алу кезінде пайдаланылады.

Кілт сөздер: Несие, тұтынушылық несие, ссудалық капитал, несие қағидалары.

FEATURES OF CONSUMER CREDIT IN KAZAKHSTAN

***Annotation.** This article examines the role, formation and value of consumer credit. Credit is an economic relationship related to the movement of capital, which includes the distribution and return of free funds of the population, in order to increase them in accordance with the terms of urgency, payment. This credit is closely linked to retail trade, on the one hand-an increase in trade turnover, and the volume of loans increases, since the demand for goods also causes demand for credit, and on the other – the growth of lending to the population increases the demand for solvency. This dependence is manifested, especially at present, in the conditions of saturation of the market with goods. Consumer credit is mainly used for purchasing expensive goods, i.e. cars, household appliances, furniture, etc. The more expensive the product, the more often the credit is used.*

Keywords: credit, consumer credit, loan capital, credit principles

KAZAKİSTAN'DA TÜKETİCİ KREDİSİ ÖZELLİKLERİ

ÖZET

Bu makale tüketici kredisinin rolünü, oluşumunu ve değerini incelemektedir. Kredi, nüfusun bedelsiz fonlarının ivedilik, ödeme şartlarına uygun olarak arttırılması için dağıtılmasını ve iadesini içeren sermayenin hareketiyle ilgili ekonomik bir ilişkidir. Bu kredi perakende ticaretle yakından bağlantılıdır, bir yandan ticaret cirosunda bir artış ve kredilerin hacmi artar, çünkü mallara olan talep aynı zamanda kredi talebine de neden olur ve diğer yandan - nüfusa borç verme artışı Ödeme gücü talebini artırır. Bu bağımlılık, özellikle şu anda, piyasanın mallarla doygunluk koşullarında kendini göstermektedir. Tüketici kredisi esas olarak pahalı mallar satın almak için kullanılır, örn. arabalar, ev aletleri, mobilyalar, vb.. Ürün ne kadar pahalı olursa, kredi o kadar sık kullanılır.

Anahtar Kelimeler: kredi, tüketici kredisi, kredi sermayesi, kredi ilkeleri

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҰТЫНУШЫЛЫҚ НЕСИЕНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жалпы адамзат қоғамы бүгінгі таңға дейін бірнеше қоғамдық-экономикалық формациядан өтіп, сол кезеңдерден өту барысында бірнеше әлеуметтік-экономикалық өзгерістерден өткені белгілі. Осы өзгерістер барысында тауар айырбасы, алыс-беріс адамдар қатынасының ең басты, яғни күнкөріс көзінің негізі болып табылды. Сондықтанда, несиенің түбірін тауарлы өндірістің пайда болған кезінен іздеу керек, тікелей айтқанда, тауар айырбастау, оның бір қолдан екінші қолға ауысуы, несиелік қатынастың дәл шыққан жері деуге болады.

Өткен ғасырдың 60-шы жылдарында монетаризм теориясының негізін қалаушы Милтон Фридман экономиканы реттеудің негізгі құралдары – несиенің пайыздық мөлшерлемелері мен айналымдағы ақша жиынының өзгерісі болып табылады деп есептеді [5].

Ақшадан кейін несиенің шығуы адамзаттың керемет жаңалық ашуы болып табылды.

Несие мен ақша дербес экономикалық категориялар болғанмен, белгілі бір ортақ экономикалық қатынастарды көрсетеді.

Шын мәнісінде пайыздық мөлшерлемелерді реттей отырып, экономикаға салынатын несиелік салымдарының ауқымын кеңейтуге немесе аясын тарылтуға болады. Сондай-ақ, айналымдағы ақша жиынтығын реттеуге, ең соңында өндіріске және баға мен инфляцияның деңгейіне де әсер етуге болады.

Бұл монетаризм теориясы дамыған елдердің экономикалық саясатында кеңінен қолданылуда. Бүгінгі таңда оның маңызы несиенің пайыздық мөлшерлемесін өзгерте отырып, ақша жиыны мен инфляцияның өсуін тежеуге қол жеткізу болып отыр.

Қазақстан да осы несиелік теориясының жемістерін ақша-несиелік қатынастарында кеңінен пайдалануда. ҚР Ұлттық банкі мен Үкіметі ақша-несиелік саясатын реттеуде монетаристік теорияны қолдана отырып, нарықтық қатынасқа көшу барысында елдегі макроэкономикалық тұрақтылыққа қол жеткізді.

Несиенің мазмұнын ашып көрсету жолында кейбір экономистер оның сенімділігіне көбірек көңіл бөледі. Сол несиенің бір түрі тұтыну несиесі. Жалпы тұтыну несиесі өндірістің өсуі мен тұтынушылардың төлемге қабілетті сұранысының шектеулілігі арасындағы сәйкессіздіктің күрт күшеюіне байланысты, яғни капитализмнің жалпы дағдарысы жағдайында айрықша дамыды. Тұтыну несиесі – халыққа тұрғын үй, көлік құралдарын сатып алу, жолдамалардың, қымбат тұратын тұтыну тауарларының ақысын төлеу, т.б. үшін бөлінетін несие, яғни несиеге тауарлар сатып алу әдісі.

Тұтыну несиесі жеке бастың тұтыну заттарын алуы үшін беріледі және оны беру кезінде тауарлардың құнын және несие үшін пайызды бөліктеп төлеу көзделеді. Тұтыну несиесінде жеке тұлғалар қарызгер болып табылады, ал несие мекемелері де, кәсіпорын да несиегер болуға құқылы. Сатып алынған тауар соңғы бөлігі төленгенге дейін сатушының меншігі болып қалады, сөйтіп, тауар несиелемен қамсыздандырылған болып табылады. Тұтыну несиесі ақшалай да, тауарлай да беріле береді, сондай-ақ тауарлар несиеге сатып алынады немесе бөлшек саудада тауар құнының мерзімі ұзартылып, бөліп-бөліп төленеді және ақшалай несиені банктен тұтынушылық мақсатқа пайдалану үшін алады. Тұтыну несиесі бір жолғы өтеу немесе мерзімі ұзартылған төлем түрінде ресімделеді.

Тұтыну несиесінің негізгі міндеті – тұрғындарға тауарларды сатуға қолдау көрсету. Бұл несие бөлшек саудамен тығыз байланысты, бір жағынан – тауар айналымының ұлғаюымен несиенің көлемі де өседі, себебі тауарларға болған сұраныс несиеге де сұраныс тудырады, ал екінші жағынан – тұрғындарды несиелеудің өсуі төлем қабілеттілігіне сұранысты күшейтеді. Бұл тәуелділік, әсіресе, қазіргі уақытта нарықтың тауарлармен толығы жағдайында көрінеді.

Тұтыну несиесі негізінен қымбат тұратын тауарларды сатып алу кезінде, яғни автомобильдерді, электр тұрмыстық құралдарды, жиһаздарды және т.б. пайдаланылады. Тауар қымбат болған сайын, несие де жиі қолданылады. Экономикасы қуатты елдерде несие көлемінің жартысынан көбі автомобильдерді сатудың үлесіне тиеді. Қалған тауарлар көбінесе қолма-қол төлеу шартымен сатылады.

Тұтыну несиесі көптеген елдердің экономикасында зор роль атқарады, сондықтан бұл несие түрін реттеуге мемлекеттік органдар белсенді түрде араласады. Бұл реттеуді екі түрге бөлуге болады: беру деңгейі және пайдалану деңгейі бойынша. Беру сатысында мемлекет тұтынушыларды несиелеуді кейде қолдап, кей кезде тежейді. Банктер және қаржылық компаниялар қызметтерінің бұл түріне несиелік шектеу қоюға аса мән береді.

Экономикалық құлдырау және сұраныстың азайған жағдайында мемлекеттің саясаты елде іскерлік белсенділікті ынталандыруға бағытталып, бұл үшін тұтыну несиесіне жеңілдік жағдайлар енгізеді. Бұл өзгерістерге тауар бағасының қолма-қол түрде төленетін бөлігін қысқарту, несиенің мерзімін ұзарту, оның құнының төмендетілулері жатады. Ал, экономиканың “қызып кеткен”, ақшаның инфляциялық құнсыздануы күшеюі жағдайында қарама-қарсы саясат жүргізіледі, қолма-қол төлемнің үлесі жоғарылайды, несиенің мерзімі қысқарады және пайыздық мөлшерлеме жоғарылайды. Дамыған елдерде тұтыну несиесінің маңызы өте жоғары. Ол тұрғындардың тауарларға сұранысын ынталандырады және олардың өндірісі мен өткізілуінің ұлғаюына жағдай жасайды. Тұтыну несиесін көбінесе табыс деңгейі орташа жұмысшылар мен қызметкерлер пайдаланады.

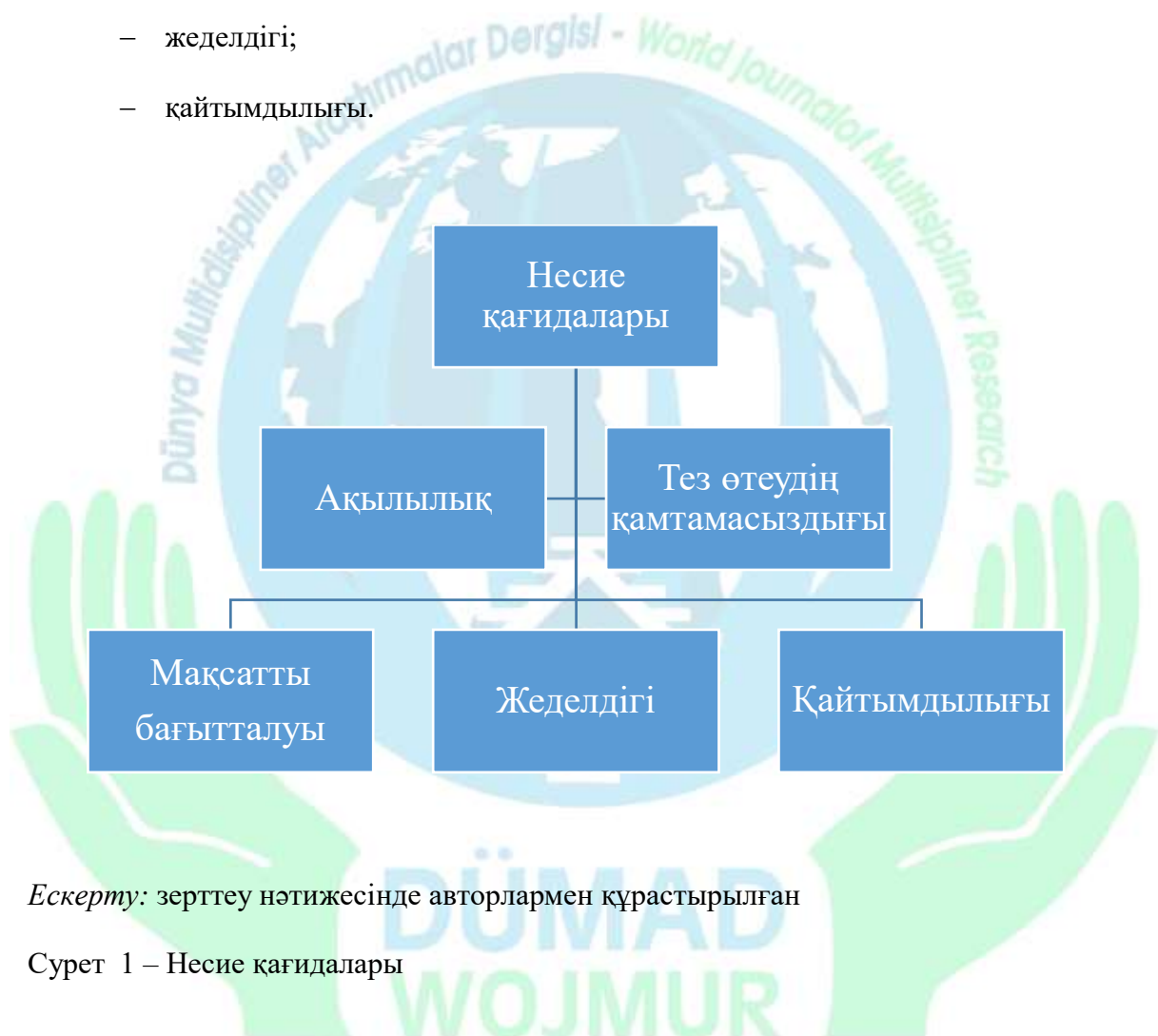
Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкін, коммерциялық банктерді, сонымен қатар банктік емес мекемелерді, пошта-жинақ мекемелерін біріктіретін несие жүйесі қазіргі таңда елдегі ақша айналысын жүзеге асырады, жеке және заңды тұлғаларға түрлі қызметтер көрсетеді, несие қатынастарын туғызады, әрі реттейді [2]. Несие жүйесі елдегі барлық ақша активтерін басқарады десек те, артық айтқандық емес. Сондықтан да – жүйелі түрде құрылған несие жүйесі еліміздің нарықтағы орынын анықтайды, экономикасын жетілдіру мен мемлекетіміздің ақша – несие қатынастарын реттеуде маңызы зор.

Қазіргі уақытта тұтыну несиесі жеке тұлғаларға ұзақ мерзімді банктік қарыз түрінде тұрғын үй алуға және салуға беріледі. Қазақстанда осы үшін мамандандырылған Мемлекеттік тұрғын үй құрылыс жинақ банкі құрылған.

Жалпы тұтынушылық несие экономикалық дамудың ажырамас элементі, яғни қазіргі заман экономикасының тірегі болып табылады.

Сондықтанда несиенің маңыздылығын анықтау үшін келесі бұлжымас қағидаларды ұстану қажет:

- ақылық;
- тез өтеудің қамтамасыздығы;
- мақсатты бағытталуы;
- жеделдігі;
- қайтымдылығы.

Ескерту: зерттеу нәтижесінде авторлармен құрастырылған

Сурет 1 – Несие қағидалары

Жоғарыдағы суреттен көріп отырғанымыздай несиенің маңыздылығы, несие келісімдерінің жиынтығы қатынасы бойынша қарауға болады.

Несие жүйесі елдердегі ақша айналымын реттейді, сондай-ақ, несие қатынасына жатқызуға болатын экономикалық қатынас пайда болған жағдайда заңды және жеке тұлғаларға түрлі қызметтер көрсетеді.

Несие қатынасы шаруашылық субъектісі үшін қалай қажет болса, сондай-ақ, несие жүйесінің мекемелеріне де сондай қажетті дәрежеде және екі жақты сипатқа ие болады. Несие мекемелерінде ақшаны сақтау несие ресурстарының құруды білдіреді, ал - оларды экономика және тұрғындардың мүдделері үшін орналастыру – несиені ұсынуды білдіреді.

Қазіргі уақытта тұтыну несиесін беру өсе түсуде, сондықтан да оны жан-жақты зерттеу мен оны жүргізудің ерекшеліктері аса маңызды мәселеге айналууда.

Халық арасында несие берудің бұл түрі кеңінен таралып өсе түсуде, себебі халықтың отандық банктерге деген сенімі арта түсуде, сонымен қатар банктердің өз ішінде де сенімі ұлғая түсті. Тұтыну несиесі нарығы үшін негізгі ойыншылар жаңа қатынастар ендіріп, баға құрылымын да басқаша ойластырууда. Бұрынғы сенімді клиенттерге жаңадан келген клиенттермен салыстырғанда, айырықша жағдай да жасалады. Дағдарысқа дейінгі тұтыну несиесін алу үшін міндетті түрде несиені уақытында қайтара алатынына кепілдік беретін кемінде екі адам болуы қажет еді. Бүгінде кепілдік беретін адамның қажеті жоқ, онымен қоса табысың туралы ақпарат ғана қаралып, зейнетақы жасына таяп қалғаның есепке алына бермейді.

Банк клиент табысы екі-үш жылға алып отырған несиесін қайтара алатынына көзі жетсе болды. Бұрындары зейнетке жақындап қалған адамдардың несие алуы қиындау болатын. Жасқа байланысты проблеманы алып тастау да банктердің клиенттерін өсіруге септігін тигізуде екен. Себебі жасы толысқан адамдардың бойында жауапкершілік сезімі жастармен салыстырғанда, анағұрлым молырақ екенін психологтар да мақұлдайды.

Тұтыну несиесі нарығында осындай айтулы өзгерістер жасалып, банктер клиентке қарай мойын бұрып, дағдарысқа дейінгі нәтижеге қол жеткізуге тырысуда. Бар жағдай мен жеңілдіктер жасалып, клиент көңілін аударып, оларды басқа банктерге қарағанда көбірек тарту бәсекелестігі бар. Ал, елімізде өткен кезеңдерде жүргізілген экономикалық реформаларға келетін болсақ, банк істерінің дамуында жаңа кезеңдер мен міндеттер ашты.

Қазақстандық және шетелдік банктер қызметінде несиелер беру тәжірибесі негізінде зерттегенде ғана аталған міндеттерді шешуге мүмкіндік туады. Бүгінгі таңда Қазақстанның банк саласы, экономика секторында серпінді дамып келе жатқан бірден-бір сала болатын, дегенмен қазіргі бүкіл әлемдік вирусқа байланыс дағдарыс бұл салаға өзінің түзетуін енгізуде. Дәл бүгінгі кездері Қазақстан экономикасында туындап отырған мәселелер дағдарысты жағдайлар мен инфляциялық үдерістерді жеңуге байланысты банк жүйесін одан әрі дамыту мен жетілдірудің қажеттілігі туындап отыр.

Қазіргі заманғы банктер қызметтеріне банк операцияларының ең озық техникасын қолдана отырып, кең ауқымда қызмет жасауы және қызмет көрсетудің жоғарғы деңгейде болуын қамтамасыз етуі тиіс, яғни банктердің ең басты экономикалық қызметі–несиелер беру. Банктер несиелер беру қызметін осы дағдарыс жағдайында қаншалықты жоғары деңгейде іске асырса, олардың қызметін пайдалушы клиенттердің де экономикалық жағдайы көбінесе соған байланысты болады. Қазіргі жағдайда ірі, орта және шағын бизнес өкілдері үшін жеңілдетілген, уақыты ыңғайлы несиелер алу–дағдарыстан жылдамдатып шығуға, өндірісті жақсартуға, инвестициялар мен жұмыс сапасын арттыруға ынталандырады. Ал халық үшін екінші деңгейлі банктер несиелік демалысты және пайыздық жеңілдіктерді ұсыну арқылы реттесе, бұл қажет кезде тауарлар сатып алу мен қызмет көрсетулерді пайдалана отырып, өмір сүру деңгейін жақсарту деген сөз болмақ. Бірақ бұл мәселеге мемлекет бей-жай қарамауға тиіс деп есептейміз.

Бүгінгі таңға дейін барлық коммерциялық банктердің пайымдауынша халықпен, яғни тұтынушыларымен жұмыс істеу үлкен басымдыққа ие болып келген. Сондықтан да, банктерде жеке тұлғаларға тұтыну несиесін беру көлемі жыл сайын арта түскен. Соңғы кездердегі халықтың ақшалай табысының шектеулілігі жеке тұлғалардың несиеленуіне сұранысты кеңейте түсуге мүмкіндік берген, сөйтіп сатып алынатын тауарлар мен қызмет көрсету көлемі де ұлғайған. Сол үшін ол мемлекетті экономикалық конъюнктураның қолайсыз кезеңдерінде белсенді әлеуметтік саясат жүргізу және сұранысты қолдау үшін пайдаланылуы мүмкін. Сондықтан да мемлекеттің, экономиканың бұл секторына белсене және жан-жақты қолдауының қажеттілігі күн тәртібінен түспейтін аса маңызды мәселелерінің бірі болуы тиіс деп пайымдаймыз.

ПАЙДАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1. «ҚР Ұлттық банкі туралы» 30.03.1995ж. №2155 ҚР заңы. (№262-VI 03.07.2019ж. өзгертулер мен толықтырулар енгізілген).
2. «ҚР-дағы банктер және банктік қызмет туралы» 31.08.1995ж. №2444 ҚР заңы. ((№262-VI 03.07.2019ж. өзгертулер мен толықтырулар енгізілген).
3. «Кредиттік серіктестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 28 наурыздағы N 400 Заңы.
4. «Микрокредиттік ұйымдар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 2002.
5. Фридман Милтон. Роль денежной политики. США., 1967.

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

75

Сочинение – залог развития творческой личности ребёнка

S. Baltabayeva¹, O. I. Lygina¹, G. U. Utemisova¹

¹ Baishev University, Aktobe, Kazakhstan

Аннотация. Анализ теории и практики показывает, что у младших школьников имеются сложности в развитии письменной связной речи (при написании сочинений и изложений). В создании собственных текстов (сочинений) ученики начальных классов чаще всего опираются на собственный жизненный опыт, иногда полагаются только лишь на интуицию, а не на полученные знания. У них мало знаний о тексте, а приобретенные ими теоретические знания на уроках русского языка, не используются на практике должным образом.

Ключевые слова: сочинение, связная речь, сюжетные картинки, методы.

An essay is the key to developing a child's creative personality

Abstract. Analysis of theory and practice shows that younger students have difficulties in developing written coherent speech (when writing essays and presentations). In creating their own texts (essays), primary school students often rely on their own life experience, sometimes they rely only on intuition, and not on the knowledge they have received. They have little knowledge of the text, and the theoretical knowledge they acquired in Russian lessons is not used properly in practice.

Key words: essay, coherent speech, plot pictures, methods.

DENEME, BİR ÇOCUĞUN YARATICI KİŞİLİĞİNİN GELİŞİMİNİN BİR ANAHTARIDIR

ÖZET

Teori ve pratiğin analizi, genç öğrencilerin yazılı tutarlı konuşma geliştirmede zorluk yaşadığını göstermektedir (makale ve sunum yazarken). İlkokul öğrencileri kendi metinlerini (denemelerini) oluştururken genellikle kendi yaşam deneyimlerine güvenirlir, bazen aldıkları bilgilere değil sadece sezgilerine güvenirlir. Metin hakkında çok az bilgiye sahipler ve Rusça derslerinde edindikleri teorik bilgiler pratikte doğru bir şekilde kullanılmıyor.

Anahtar kelimeler: Deneme, tutarlı konuşma, olay örgüsü resimleri, yöntemler.

Сочинение – залог развития творческой личности ребёнка

Одной из главных задач курса русского языка является обучение учеников связной речи, так как свободное владение речи способствует гармоничному включению человека в общество. Для школьника развитие связной речи имеет особое значение, поскольку данный навык выступает одним из главных факторов в овладении всеми учебными дисциплинами [1, С. 86].

Проблемы развития связной речи находятся в центре внимания уже давно. Одним из главных вопросов методики, который возникает и в настоящее время – это создание системы обучения. Под системой понимается определенная последовательность методических приёмов в проведении упражнений, обеспечивающих увеличение самостоятельности учащихся при их выполнении.

Анализ современной обновленной программы и учебников для начальной школы показывает, что уделяется внимание на развитие речевых умений и навыков учеников [2, 3, 4, 5, 6]. Однако уровень эффективности данной работы остаётся низким. Это происходит по нескольким причинам:

- большое количество упражнений направленно на конструирование предложений, составление диалогов, ответы на вопросы и т.д., которые нацеливают учащихся на содержательную сторону речи, а вопрос составления связного текста остаётся не раскрытым;
- формирование таких понятий, как «слог», «слово», «предложение» и «текст» в обновленной программе не соответствует методике русского языка;
- уделяется мало количество времени и упражнений для развития связной письменной речи;
- развитие связной письменной речи находится на уровне предложения, что ограничивает ученика в развитии полноценной речи;

Из всего сказанного следует, что при освоении русского языка возникает несколько противоречий:

- между необходимостью овладения связной речью и неразработанностью в отечественной методике преподавания русского языка данного вопроса применительно начальному этапу обучения;
- между требованием в развитии связной речи и отсутствием её высокого уровня у учащихся 1-4 классов;
- между требованием в развитии связной речи у младших школьников и несоответствием учебно-методического материала.

Рассмотрим систему методов по развитию связной речи у младших школьников. Существуют три группы методов для развития связной речи у младших школьников на уроках русского языка: имитативные, коммуникативные и методы конструирования. Нами представлена система методов по развитию связной речи. (См. Рис.1) [8,173].

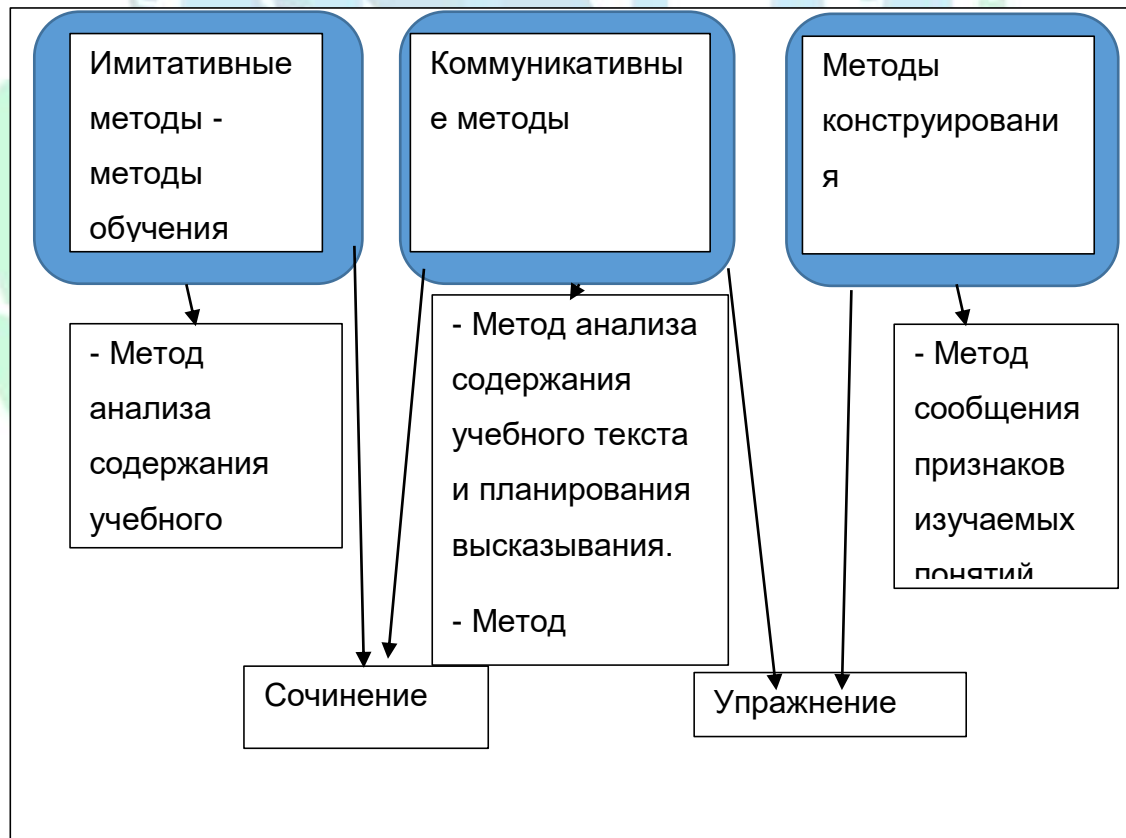

Рис. 1 Система методов по развитию связной речи

В методике начальной школы приняты следующие виды упражнений для развития связной речи:

- развёрнутые ответы на вопросы (в том числе и в беседе);
- различные текстовые упражнения, направленные на анализ прочитанного, изучение грамматического материала, активизацию различных грамматических форм и лексики;
- записи по наблюдениям, ведение дневников (читательский, исследовательский и т.п.);
- устный пересказ прочитанного (в его различных вариантах);
- устный рассказ по определенной теме, по картине, по наблюдениям, по данному отрывку, началу или концу;
- импровизация сказок;
- письменные изложения образцов высокой художественной литературы;
- письменные сочинения разнообразных типов [7, С.145].

Как мы видим разнообразие упражнений очень велико и это еще не весь список упражнений, направленных на развитие связной речи у младших школьников.

Напомним, что одной из основных задач в начальной школе является развитие связной (устной и письменной) речи. Самым эффективным решением данной задачи несомненно является написание изложений и сочинений.

Сочинение является отличным средством воспитания. Оно приучает учеников осмысливать и оценивать все увиденные и прожитые моменты из их жизни, развивает наблюдательность, учит сопоставлять и сравнивать, а также дисциплинирует мысли учеников, делая их более точными.

Работа над сочинением должна начинаться с первого класса, на данном этапе младшие школьники приобретают первоначальный опыт связного изложения собственных мыслей. [8, С.5].

Первые сочинения по объему должны быть небольшие, основным источником материала для учеников является их жизненный опыт.

Письменным сочинениям в первом классе предшествуют различные обучающие упражнения по развитию устной связной речи:

- составление предложений по сюжетным картинкам;
- восстановление деформированного текста по серии сюжетных картинок;
- полные устные ответы, объединенные одной темой.

Сочинения во втором классе – это небольшие сюжетные рассказы, в которые постепенно нужно вводить элемент описания. Проводятся они и в устной, и в письменной форме в течение всего учебного года. Работа над сочинением во втором классе предусматривает обогащение словарного запаса младших школьников. Во втором классе школьники больше учатся самостоятельной работе над текстом.

Таким образом работа над сочинением не заканчивается, она также продолжается во втором классе, но к ней уже предъявляются определенные требования.

Сочинения в третьем классе – это сюжетные рассказы среднего объёма, в которые постепенно нужно вводить элемент рассуждения.

Сочинения в четвертом классе – это сюжетные рассказы среднего и большого объема. На данном этапе ученики в своих сочинениях должны свободно использовать элементы описания и рассуждения, должны самостоятельно выбирать тему и составлять по ней план. Практически все сочинения на данном этапе носят индивидуальный характер.

Итак, работа над сочинением ведется на протяжении всей начальной школы. Требования к сочинениям младших школьников с каждым годом повышаются.

М.Р. Львов выделял следующие критерии оценивания сочинения младших школьников:

1. Раскрытие темы сочинения. Наличие основной мысли, соответствие содержания действительности.

2. Соблюдение плана, стройность композиции, логическая последовательность, наличие вступительной, основной, заключительной частей, выводов.
3. Стиль речи, тип текста, жанр; целесообразность и уместность использованных речевых ситуации.
4. Лексический состав текста: правильность словоупотребления, богатство словаря, использование синонимов, антонимов, фразеологизмов, слов с эмоциональной окраской.
5. Синтаксический строй текста: размеры предложений, разнообразие или однообразие синтаксических конструкций, сложность фразы.
6. Грамотность: графическая, орфографическая, пунктуационная; характер ошибок: грубые или негрубые.
7. Оформление: соблюдение норм каллиграфии, наличие полей, красной строки, аккуратность правки и т.п.
8. Объем сочинения: количество слов, предложений; излишний лаконизм или многословие [9, С.19].

Однако анализ современного учебного методического комплекса по русскому языку показывает, что количество работ по написанию сочинений существенно понизилось. Работа над сочинением начинается только во втором классе и не носит систематического характера. И такая же работа ведется в третьем и четвертом классах.

Отсутствие системы в обучении написанию сочинению приводит к тому, что ученик, получая задание написать сочинение по определенной теме, затрудняется в его выполнении. В сочинениях у такого ученика можно увидеть то, что основная мысль не раскрыта, а предложения внутри текста не имеют смысловой законченности и связи между друг другом. Это происходит по не скольким причинам:

- бедный словарный запас;
- ученик не может связать предложения в тексте из-за того, что не привык работать с целым текстом, а лишь с отрывками или короткими предложениями;
- отсутствие подготовки к написанию сочинения;

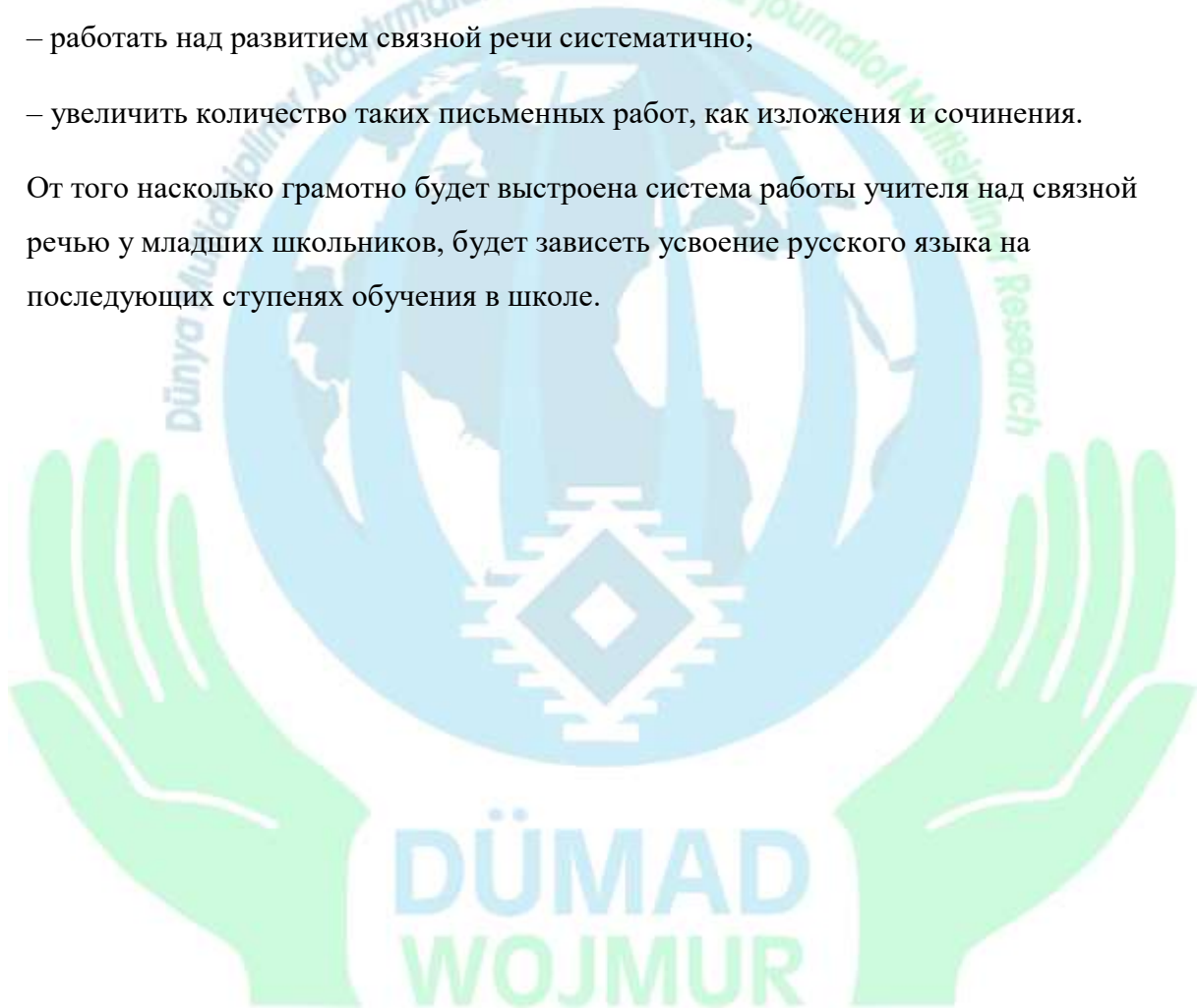

– низкий уровень усвоения пройденных тем.

Подводя итог, следует отметить, что для развития письменной связной речи у младших школьников нужно:

- начинать работу над сочинением с первого класса;
- работать по сюжетным картинкам для развития у учащихся умения устанавливать связь слов внутри предложения, связь предложений внутри текста;
- работать над развитием связной речи систематично;
- увеличить количество таких письменных работ, как изложения и сочинения.

От того насколько грамотно будет выстроена система работы учителя над связной речью у младших школьников, будет зависеть усвоение русского языка на последующих ступенях обучения в школе.

Ссылки на источники

1. Рамзаева Т.Г. Методические основы языкового образования и литературного развития младших школьников. – Санкт-Петербург: «Специальная литература», 1997. – 166 с.
2. Богатырева Е.В. Учебник для учащихся 1 класса общеобразовательной школы. В 4-х ч. – Алматы.: Атматыкітап баспасы. – 2017. – 126с.
3. Богатырева Е.В. Рабочая тетрадь для учащихся 1 класса общеобразовательной школы. В 4-х ч. – Алматы.: Атматыкітап баспасы. – 2017. – 126с.
4. Богатырева Е.В. Учебник для учащихся 2 класса общеобразовательной школы. В 4-х ч. – Алматы.: Атматыкітап баспасы. – 2017. – 126с.
5. Богатырева Е.В. Учебник для учащихся 3 класса общеобразовательной школы. В 4-х ч. – Алматы.: Атматыкітап баспасы. – 2017. – 112с.
6. Богатырева Е.В. Учебник для учащихся 4 класса общеобразовательной школы. В 4-х ч. – Алматы.: Атматыкітап баспасы. – 2017. – 145 с.
7. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников. – М.: Просвещение, 1985. – 176 с.
8. Ладыженская Т.А. Связная речь младшего школьника / Методика развития речи на уроках русского языка. Под ред. Т.А. Ладыженской. – М.: Просвещение, 1991. – 246 с.
9. Зиновьева Т.И, Курлыгина О. Е., Трегубова Л.С. Методика обучения русскому языку. – М.: Юрайт, 2018. – 332 с.

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

85

Поколение Z: как социальный интеллект способствует решению проблем у будущих педагогов?

Белесова Нурсулу Абдигаппаровна – Докторант 1-курса ЕНУ им.Л.Н.Гумилева. г. Нур-Султан, Казахстан

Нурадинов Алмат Сабитович – кандидат психологических наук (PhD), доцент Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. almat2007@mail.ru. г. Нур-Султан, Казахстан

Generation Z: How does social intelligence help solve problems for future educators?

Abstract. The article considers the issue of priority of social intelligence in the university space. For the future pedagogue, social intelligence is a key factor in achieving success. Therefore, the problems of the development of social intelligence in the educational space should be considered taking into account the personal characteristics of students. Thus, the article reveals the reason for choosing generation Z as the main participants in this process, and also offers recommendations on the organization of the educational process in pedagogical specialties.

Keywords: Social intelligence, interaction, educational process, generation Z, society, emotional intelligence, teacher.

86

Z Kuşağı: Sosyal Zeka, Gelecekteki Eğitimciler İçin Sorunları Çözmeye Nasıl Yardımcı Olur?

ÖZET

Makale, üniversite alanında sosyal zekanın önceliği konusunu ele alıyor. Gelecekteki pedagoğ için sosyal zeka, başarıya ulaşmada kilit bir faktördür. Bu nedenle, eğitim alanında sosyal zekanın gelişmesine ilişkin sorunlar, öğrencilerin kişisel özellikleri dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle makale, bu süreçte ana katılımcılar olarak Z kuşağının seçilmesinin nedenini ortaya koymakta ve ayrıca pedagojik uzmanlıklarda eğitim sürecinin organizasyonu hakkında öneriler sunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Sosyal zeka, etkileşim, eğitim süreci, Z kuşağı, toplum, duygusal zeka, öğretmen.

Поколение Z: как социальный интеллект способствует решению проблем у будущих педагогов?

На сегодняшний день «социальный интеллект» является не новейшей темой для обсуждения, однако актуальность понятия с каждым годом расширяется. Причиной тому послужили трансформация процессов отдельных сфер, а также изменения в межличностных взаимоотношениях.

Первая причина связана с тем, что сфера государственного управления тесно взаимодействует с бизнес структурами, применяя новые методы менеджмента. Производственная среда пользуется экономическим сектором (финансирование) для того, чтобы создавать новые технологии и рабочие места, а это позитивно влияет на сферу науки в целом. В свою очередь, образовательная среда перешла на принцип безграничной доступности, предоставляя своим «клиентам» широкий спектр услуг всеми способами.

Касательно второй причины, диада «человек-человек» и «человек-общество» подверглась изменениям, так как появились инновационные технологии, которые дали возможность использовать различные методы общения. С каждым годом живые общения минимизируются, и увеличивается общения через гаджеты и платформы взаимобмена сообщениями и звонками.

Целью данной статьи заключается в том, как повлияли те или иные изменения в межличностные взаимоотношения, в частности в педагогической среде. Затрагивая тему социального интеллекта в образовательном пространстве, предпочли учитывать особенности профессии педагога и процесса обучения.

Социальный интеллект и его структура

Впервые, термин «социальный интеллект» был использован в работе Эдварда Торндайка (E. L. Thorndike, 1920), где оно выступает как умение понимать людей и управлять ими, а также действовать разумно во взаимоотношениях. И здесь он рассмотрел содержание понятия в двух аспектах: если первое связано с когнитивными способностями человека (понимать людей), то второй предусматривает практичность (умение поддерживать отношения).

Социальный интеллект рассматривался в различных трудах авторов, где-то были схожими с предыдущей дефиницией (Moss & Hunt, 1927), подразумевая умение ладить с другими людьми. А в некоторых работах понятие было обширно рассмотрено как способность находить общий язык с людьми, социальной техникой и свободой, знание социальной сущности, восприимчивость к поведению других членов общества, а также понимание временных настроений или глубинных личностных черт незнакомцев (Vernon, 1933).

Многие ученые предложили несколько разных способов быть социально разумными. Это считалось способностью выполнять межличностные задачи и действовать разумно в отношениях. Это было замечено как способность, которая позволяет производить адекватное поведение с целью достижения желаемой цели. Считается, что социальный интеллект предполагает поступать мудро в отношениях.

Социальные аспекты интеллекта могут быть такими же важными, как и когнитивные аспекты. Тем не менее, социальный интеллект включает в себя знание социальных ситуаций и умение правильно воспринимать и интерпретировать ситуации, чтобы вести человека к успешному поведению в ситуации. Другими словами, это всегда рассматривалось как способность эффективно взаимодействовать с другими.

В ходе еще одного исследования была предложена структура социального интеллекта (Gardner, 1999), как межличностный (способность получить доступ к собственной внутренней эмоциональной жизни) и внутриличностный (способность замечать и различать поведения других людей). А в 90-х годах прошлого столетия появилась новая тенденция, согласно которой социально интеллигентные люди осознают социальную ситуацию, в том числе проблемы и потребности других (социальная восприимчивость). Также было применено понятие «поведенческая гибкость»³. В связи с этим, социальный интеллект с точки зрения двух аспектов:

- (а) Социальное понимание;
- (б) Ситуационно-соответствующее поведение.

Однако, позже авторы Бояцис и Гоулман (2008) переклассифицировали набор компетенций и кластеров в две группы.

1. Межличностный кластер (социальная осведомленность и управление отношениями) был переименован в компетенцию социального интеллекта (SI).
2. Внутрличностный кластер (самосознание и самоуправление) – в компетенцию эмоционального интеллекта (EI).

Анализируя определения и структуру, можно прийти к выводу, что социальный интеллект относится к когнитивной категории в психологии. Однако по сей день авторы дискутируют о близости социального интеллекта с абстрактным интеллектом. В данном случае, мы соглашаемся с рядом исследователей, кто определил взаимосвязь социального интеллекта с жизненным опытом и практической деятельностью, так как он носит ситуативный характер и требует измерительного лабораторного инструмента.

Это означает, что социальный интеллект – это способность, которого человек приобретает, развивает и демонстрирует в социуме. Если рассматривать социальный интеллект в сегодняшних реалиях, то необходимо акцентироваться не только на взаимодействия отдельных людей или групп, физически находящихся рядом, но и на контингент виртуального общества. То есть, человек находясь во взаимодействии с окружающим миром, должен нести ответственность (в том числе, в социальных сетях), соблюдать некую этику и придерживаться норм культуры в целом. И здесь возникает вопрос: а как можно сформировать социально необходимые качества и навыки у будущих педагогов? И какое имеет отношение поколение Z к данной проблематике?

Педагогическая профессия и роль социального интеллекта в ней

В XXI веке, в котором в знания инвестируют с малых лет, можно часто наблюдать такую картину, где люди с развитыми когнитивными способностями не всегда умеют выстраивать взаимоотношения, справляются с проблемами, а также считаются культурными в обществе. То есть, уровень IQ не является залогом успешности или этичности человека ().

Соответственно, возникает необходимость навыков межличностного взаимодействия такие, как умение понимать мотивы и поведения других людей, действовать исходя из правильных намерений, правильно выражать свою мысль и т.д. В данном контексте социальный интеллект является тем «ядром», которое способствует интегрировать процессы мышления с поведением и действием.

Профессия педагога никогда не теряла свою значимость, но с момента появления учения менялись функции педагогов и методы обучения и воспитания. Однако личность и требования к ней остались прежними. То есть, назначение педагога состоит в том, чтобы своей высокой нравственностью, любовью к людям, знаниями, трудолюбием и другими качествами стать образцом для подражания со стороны учеников и личным примером воспитывать у них человечность.

В информационную эпоху избыток источников поучения и распространения данных требует быстрого реагирования на них, и это иногда приводит к стрессам. Поэтому педагог нового формата должен быть стрессоустойчивым, поддерживая общения в любом формате. Когда речь идет о личностных качествах педагога, сразу на ум приходят коммуникативные компетенции, в том числе вербальное общение. Но, сущность социального интеллекта не ограничивается лишь коммуникативными навыками. Здесь огромную роль играют невербальные навыки и чувства (эмпатия, уважение, любовь и т.д.).

В нынешнем столетии, когда расширяются горизонты новых технологий и появляются новые специальности, умения адекватно оценивать текущее положение, прогнозировать и выявлять приоритеты для педагога выступают в качестве ключевых функций. Педагог всегда ориентируется в будущее, так как их вклады и труды будут «давать свои плоды» не сразу. Педагог новой формации – это человек, который изменит мировоззрение учащегося своим *знанием, общением и поведением*. В социальном интеллекте как раз присутствуют эти три компонента.

Знания в структуре социального интеллекта это не грамотность или образованность педагога в рамках одной или нескольких предметных областей, а иметь в ходе взаимоотношения представление о возрастных, гендерных, этнических особенностях, поведении и состоянии человека. Не зная сути человеческих взаимоотношений, достигать каких-либо успехов невозможно.

Содержание компонента *общения* объемна: здесь и социальные роли личности (педагог, супруга, мать, дочь), виды взаимодействия (личностное и деловое, доверительное и конфликтное, вербальное и невербальное и т.д.), а также специфика взаимопонимания людей.

Знание основного содержания общения и действуя исходя из принципов социального взаимодействия формирует в человеке правильное поведение. Это значит, что человек не просто осознает важность коммуникации, но и соблюдает технику выстраивания отношений, это в свою очередь поможет развивать навыки коммуникаций в среде.

Развитие социального интеллекта у поколения Z в образовательной среде

На сегодняшний день в мировой экономике появилась тенденция о том, что будущее в руках у поколения Z. Согласно теории поколений, Z – это те, которые родились в XXI веке⁴. К данному контингенту акцентируют внимания отрасли социологии, психологии, образования, экономика, бизнес и т.д. И все задаются одними и теми же вопросами: какие особенности присутствуют у данного поколения, и как это повлияет на развитие тех или иных сфер?

У каждого поколения есть свои особенности, и их не делят на положительные или отрицательные. Однозначно, зумеры⁵ отличаются от миллениалов, и иных поколений, так как они родились в эпоху цифровизации.

Согласно исследованиям, поколения Z есть отличается от предыдущих поколений:

- зависимостью от цифровых технологий;
- приближенностью к информации (или получение информации только от сети интернет);
- предпочтением виртуального общения;
- практичностью;
- мультизадачностью и т.д.

В их жизни присутствуют два мира: виртуальный и естественный. Безграничная сеть интернета позволяет зумерам быть постоянно в потоке информации, общения, работы и отдыха.

В нашей статье мы рассматриваем данное поколение, так как сегодня, во начале второй декады, большинство из зумеров закончили школы и обучаются в вузах. Когда мы акцентируем внимание на будущего специалиста или педагога, подразумевается поколение Z, то есть те, которые находятся в стенах университетов и высших школ.

Наша главная задача, организовать образовательный процесс, ориентируясь на то, какими темпами меняется наш мир и какие приоритетные направления появляются в связи с этим. Несмотря на развитие цифровых технологий и личностные характеристики поколений, в образовательной среде необходимо максимально использовать не только гаджеты, но и инструменты живого общения. Так как, технология влияет на мышление, и как мы ранее упомянули выше, процесс живого общения и взаимодействия остается «за кадром». В свою очередь, социальные взаимодействия будут актуальны по причине того, что люди будут нуждаться в общении, в решении тех или иных проблем, обмена информацией и т.д.

Как отметили западные исследователи, в эпоху глобализации нужно развивать навыки эмоционального и социального интеллекта (Goleman, Boyatzis, & McKee, 2002). Эмоциональный интеллект является частью социального интеллекта. ESI⁶ – это набор компетенций или способностей, организованных по двум различным аспектам (эмоциональному и социальному) в том, как человек:

- а) осознает себя;
- б) управляет собой;
- в) знает о других;
- г) управляет взаимоотношениями с другими.

⁶ Emotional and social intelligence

В педагогических вузах и факультетах необходимо в ходе подготовки образовательных программ ставить во главу угла вопросы формирования у студентов понимания как особенности данной профессии, так и умения развивать в себе педагогически необходимых качеств и навыков. Так как, мы живем в многонациональной стране, где толерантность и культура являются ключевыми качествами, педагог обязан быть организованным и сохранять за собой ведущее положение в учебно–воспитательном процессе.

Эмоциональный компонент профессии – это также особая часть подготовки специалистов. И здесь нужно отметить, что для педагога важными качествами являются сдержанность, такт и чувство юмора.

В образовательных учреждениях нередко встречаются случаи конфликтов между учителем и школьником, между обучающимися, родителем и учителем и т.д. В данном случае, будучи интравертированным педагогом, сложно разрешить или предложить пути решения конфликта. Эрудированный педагог – тот, который помимо функции преподавания и научной деятельности, выступает в качестве психолога и модератора. Когда педагог обладает техниками социального взаимодействия, то он и требователен, и демократичен со школьниками, в зависимости от ситуаций.

Учитывая, ключевые характеристики поколения Z, а также основные требования для педагогической профессии, для развития социального интеллекта потребуются три основных процесса: (а) понимание собственных/ внутренних мотивов, проблем; (б) знание о личностных характеристиках окружающих (темперамент, характер, эмоции и т.п.) и эмпатия; (в) правильное реагирование.

Выводы и рекомендации Как было отмечено, социальный интеллект является ключевым фактором достижения успехов у будущих педагогов. В связи с этим, необходимо развивать навыки социального общения в образовательном пространстве, так как неподготовленный к социуму педагог может причинить вред себе, обществу, и тем самым унизить репутацию данной профессии. Ввиду этого, предлагается учитывать некоторые факторы, которые возможно позитивно повлияют на развитие социального интеллекта в образовательном пространстве, то есть необходимо:

- в педагогических специальностях минимизировать использования метода теста в качестве оценки успеваемости студентов, заменяя его с устными формами проверки знаний или решением ситуативных задач;
- в образовательные программы вне зависимости от видов (базовые, профессиональные или элективные курсы) включить тренинговые занятия с использованием методов стресс-менеджмента, тайм-менеджмента, командной и индивидуальной работ, и т.д.;
- внедрить элементы дуального образования, в частности непрерывную практику (если занятия до обеда, то после обеда – обязательная практика) в образовательных учреждениях (детские сады, школы, лицеи и т.д.), так как она способствует осведомленности о проблемах сферы образования, а также формированию навыков решения данных проблем.

Также предлагается вести уроки нетрадиционными способами, внеаудиторными занятиями. Так, например, в ходе научной стажировки в зарубежном вузе были замечены подобные занятия. В факультете психологии для проведения занятий были распределены кабинеты разного характера. Одни были предназначены для проведения психоконсультирования, другие – для различных терапий (арт терапия, групповая психотерапия, театральная и игровая), а третьи – мультимедийные (в виде кинотеатра).

В целях обмена опытом, был продемонстрирован фрагмент занятия со студентами специальности «Социальная психология». В ходе занятия был проведен социальный эксперимент, в котором студентам было необходимо поглубже познакомиться с людьми без определенного места жительства, узнать про их прошлое, а также вести разговоры о том, что они знают о политике, культуре и т.д. Для этого, студентам нужно было переодеться и выглядеть как те люди. Для решения задач студентам был предоставлен 1 час, после чего студенты вернулись в аудиторию и проанализировали их ответы, а также поделились впечатлениями.

Целью данного занятия было формирование у будущих психологов углубленное понимание проблем, и избавление от ненужных стереотипов, которые препятствуют выстраивать доверительные отношения в социуме.

С целью развития социального интеллекта у будущих педагогов, а также в связи с отсутствием глубинной заинтересованности у педагогов о жизни учащихся и иных проблем (или отсутствие времени), предлагается кардинально трансформировать формы проведения занятий в вузе.

Список литературы

Belton, Daniel & Ebbert, Ashley & Infurna, Frank. (2016). Social Intelligence.

Gardner, H. (1999). Intelligence reframed: Multiple intelligences for the 21st century. New York, NY: Basic Books.

Goleman, D., & Boyatzis, R. (2008). Social intelligence and the biology of leadership. Harvard Business Review, 86(9), 74–81.

Moss, F. A., Hunt, T., Omwake, K. T., & Woodward, L. G. (1955). Manual for the George Washington University Series Social Intelligence Test. Washington, DC: Center for Psychological Service.

Thorndike, E. L. (1920). Intelligence and its use. Harper's Magazine, 140, 227–235.

Vernon, P. E. (1933). Some characteristics of the good judge of personality. Journal of Social Psychology, 4, 42–57.

Sternberg R., Kaufman S. B. (2011). The Cambridge Handbook of Intelligence.

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

98

МЕЛИСОПАЛИНОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МЕДА

Калыбекова Ж.Т.

Старший преподаватель

Баишев университет

Актобе, Республика Казахстан;

Базаева Г.Ж., Курамысова К.

НИИ физико-математического направления

Актобе, Республика Казахстан

Аннотация

В 2019 году было проведено палинологическое (мелиссопалинологическое) исследование трех образцов меда с различных пасек, расположенных в Актюбинской, Алматинской и Костанайской областях Казахстана. Сбор меда на всех пасеках осуществлялся в этот же год. В данной статье показаны результаты исследования меда, собранного с пасеки Мартукского района Актюбинской области. Был определен таксономический состав пыльцевых зерен, диагностированных в образце (пробе) меда.

Ключевые слова

Пыльца, мелиссопалинологический анализ, палинология, пыльцевые зерна, апертюра, полифлорный мед.

Резюме

Калыбекова Жанар Турумовна, старший преподаватель кафедры сельского хозяйства и экологии Байшев Университета, Актобе, Республика Казахстан;

Базаева Гульжана Жалгасовна, учитель модератор биологии НИШ физико-математического направления; Курамысова Камила, НИШ, Актобе, Республика Казахстан

Бұл мақалада Ақтөбе облысының Мәртөк ауданында жүргізілген зерттеулердің нәтижелері келтірілген. Бал үлгісінде диагноз қойылған тозаң дәндерінің таксономиялық құрамы анықталды.

Кілт сөздері:

Тозаң, мелиссопалинологиялық талдау, палинология, тозаң дәндері, апертура, полифлоралды бал.

MELISOPALINOLOGICAL RESEARCH OF MEDA

Kalybekova Zhanar, Senior Lecturer, Department of Agriculture and Ecology,
Baishev University, Aktobe, Republic of Kazakhstan;

Bazaeva Gulzhan Zhalgasovna, teacher; moderator of biology;

Nazarbayev Intellectual schools of the physical and mathematical direction;

Kuramysova Camila, NIS, Aktobe, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

This article shows the results of a study of honey collected from the apiary of the Martuk district of Aktobe region. The taxonomic composition of pollen grains diagnosed in the honey sample was determined.

Keywords

Pollen, melissopalynological analysis, palynology, pollen grains, aperture, polyfloral honey.

MEDA'NIN MELİZOPALİNOLOJİK ARAŞTIRMASI

ÖZET

2019 yılında, Kazakistan'ın Aktobe, Almatı ve Kostanay bölgelerinde bulunan farklı geçişlere sahip üç medyan numunenin palinolojik (melissopalinojik) bir çalışması yapılmıştır. Tüm pasekalarda bal toplanması bu yıl gerçekleşti. Bu makale, Aktobe bölgesinin Martuk ilçesinde toplanan bal üzerinde yapılan bir çalışmanın sonuçlarını göstermektedir. Bal numunesinde (numune) teşhis edilen polen tanelerinin taksonomik bileşimi belirlendi.

Anahtar kelimeler: Polen, melissopalinojik analiz, palinoloji, polen taneleri, açıklık, polifloral bal.

Актуальность исследования:

Качество меда, пыльцы и других продуктов пчеловодства, собираемых пчелиными семьями зависит напрямую от природных условий среды. Различия состава меда определяются флористическими, климатическими, почвенными, фенологическими факторами. Пчеловодство, в основном базируется на естественных кормовых источниках. Палинология изучает пыльцевые зерна и споры растений. Пыльца некоторых растений обладает ядовитыми свойствами, поэтому рекомендуется более точно устанавливать видовое или таксономическое происхождение пыльцы и перги, для предотвращения заболеваний самих пчел или отравлением продуктов пчеловодства. В общей сложности изучена пыльца около 210 видов растений, относящихся к 163 родам, принадлежащих к 46 семействам [1].

В 2019 году на исследование в лабораторию были переданы пробы меда, собранного с передвижной пасеки на колесах крестьянского хозяйства «Медовик» Александра Сенацкого, расположенного в мартукском районе Актюбинской области.

Мартукский район расположен в северной части Актюбинской области, на севере граничит с Оренбургской областью Российской Федерации, на юго-западе Кобдинским районом, на юго-востоке с Алгинским районом и пригородом Актобе, на северо-востоке с Каргалинским районом.

Территория района размещена в степной и сухостепной зонах с выделением двух почвенных подзон: черноземов южных и темно-каштановых почв.

Основной водной артерией района является река Илек. Вблизи Мартука расположены несколько артезианских бассейнов, подземных вод в мульдах Казанская, Чайдинская. Растительный мир представлен по природным зонам. На черноземах преобладают злаки и ковыли, типчак, костер полевой, лисохвост, пырей ползучий, тонконог стройный, тимopheевка. На каштановых почвах характерны типчаково- ковыльные сообщества. Типчак и ковыль называют плотно- кустовыми. К югу климат становится суше, появляется мелкая белесо- серебристая полынь, душистая ромашка. На солончаках встречается полынь с темно- зелеными листочками. В районе много травянистых растений таких, как марьянник полевой, ирис, тюльпан, лабазник. Обычные растения на юге района- типчак, джужгун. Всего в природных зонах изучено более 300 видов растений. Особую красоту района составляет древесная растительность: ольха, шиповник, черная смородина, калина, черемуха[2].).

Результаты мелиссопалинологического исследования

Описание меда: густой, не кристаллизованный, слабо текучий, янтарного (желтого) цвета, отмечены включения органического происхождения размерами от 0,2-0,8 см (фото 2, 3).

Фото 1. Образец (проба) меда 1

Подготовка препаратов из проб медов проводилась по методике А. Маурицио и Ж. Луво (1965). В зависимости от насыщенности пылью изготавливали 1-2 временных препаратов. Для каждого образца производился подсчет не менее 200 пыльцевых зерен.

Фото 2. Осадок (палинологический материал), полученный после центрифугирования растворенных образцов меда

Исследование и фотографирование пыльцевых зерен производилось с помощью светового микроскопа, с использованием системы анализа изображений «Видео-Тест-Структура-Мастер».

104

Результаты мелиссопалинологического анализа образца (пробы) меда 1

Насыщенность образца пыльцевыми зернами определяется как средняя (от 2 до 6 п. з. в поле зрения светового микроскопа (СМ), увел. x20, фото 4).

Фото 3. Типичные поля зрения светового микроскопа для образца меда 1, увел. x20

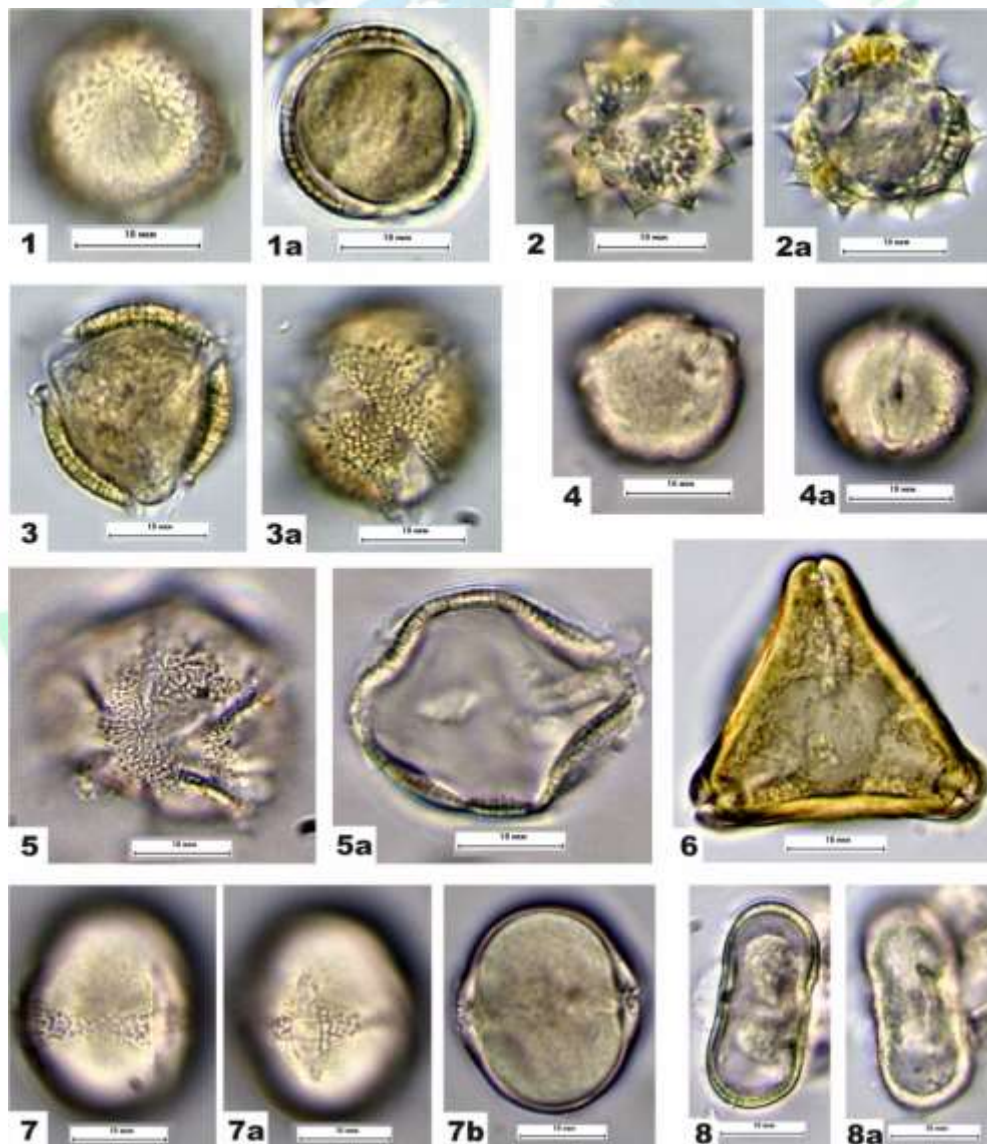

Таблица 1. Таксономический состав пыльцевых зерен,
диагностированных
в образце (пробе) меда 1 (Актюбинская обл., Казахстан)

№ п/п	Название таксона растения	Кол-во, экз.	Кол-во, %
1	сем. Розоцветные (Rosaceae)	56	19,04
2	? Сем. Вьюнковые (cf. Convolvulaceae)	49	16,66
3	сем. Толстянковые (Crassulaceae, возможно, очиток (cf. <i>Sedum</i> sp.))	26	8,84
4	Ива (<i>Salix</i> sp.)	24	8,16
5	сем. Крестоцветные (Brassicaceae)	22	7,48
6	Полынь (<i>Artemisia</i> sp.)	18	6,12
7	сем. Гвоздичные (Caryophyllaceae)	16	5,44
8	сем. Бурачниковые (Boraginaceae, возможно, медуница cf. <i>Pulmonaria</i> sp.)	14	4,76
9	сем. Малочайные (Euphorbiaceae)	6	2,04
10	Подорожник (<i>Plantago</i> sp.)	6	2,04
11	Щавель (<i>Rumex</i> sp.)	6	2,04
12	Жимолость (<i>Lonicera</i> sp.)	5	1,7
13	Тысячелистник (<i>Achillea</i> sp.)	4	1,36
14	сем. Лютиковые (Ranunculaceae)	4	1,36
15	? Яблоня (cf. <i>Malus</i> sp.)	4	1,36
16	сем. Жимолостные (Caprifoliaceae)	3	1,02
17	Эспарцет (<i>Onobrychis</i> sp.)	3	1,02
18	сем. Сложноцветные (Asteraceae)	3	1,02
19	сем. Губоцветные (Lamiaceae)	3	1,02
20	сем. Гречишные (Polygonaceae)	2	0,68
21	? сем. Норичниковые (cf. Scrophulariaceae)	2	0,68
22	сем. Злаковые (Poaceae)	2	0,68
23	Черемца обыкновенная (<i>Veratrum lobelianum</i> Bernh)	1	0,34
24	сем. Лоховые (Elaeagnaceae)	1	0,34
25	сем. Зонтичные (Apiaceae)	1	0,34
26	сем. Пасленовые (Solanaceae)	1	0,34
27	Береза (<i>Betula</i> sp.)	1	0,34
28	Подмаренник (<i>Galium</i> sp.)	1	0,34
29	сем. Лилейные (Liliaceae)	1	0,34
30	Цикорий (<i>Cichorium</i> sp.)	1	0,34
31	сем. Сосновые (Pinaceae)	1	0,34
32	? Синяк (cf. <i>Echium</i> sp.)	1	0,34
33	? сем. Крушиновые (cf. Rhamnaceae)	1	0,34
34	Неопределенные таксоны п. з.	5	1,7
Всего		294	100

В образце (пробе) меда 1 с одного изученного препарата (размеры покровного стекла 24x50 мм) диагностировано 294 пыльцевых зерна, из которых идентифицирована пыльца 33 таксонов (Таблица 1, фототаблица 1). Количество пыльцевых зерен с механическими повреждениями оболочек (разорванных) составляет около 4% от общего количества.

Фототаблица 1 Пыльцевые зерна, (некоторых растений), диагностированные в образце (пробе) меда 1 (сбор меда - 2019 г) (Актюбинская обл., Казахстан), увел. x100

Рис. 1-1а. *Salix* sp., одно п. з. (пыльцевое зерно), снятое в разных положениях и на разных глубинах резкости СМ. **Рис. 2-2а.** *Achillea* sp., одно п. з., снятое в разных положениях и на разных глубинах резкости СМ. **Рис. 3-3а.** *Brassicaceae* gen. indet., одно п. з. в полярном положении, разные глубины резкости СМ. **Рис. 4-4а.** *Crassulaceae* gen. indet., возможно, очиток (cf. *Sedum* sp.)). Одно п. з., снятое в разных положениях и на разных глубинах резкости СМ. **Рис. 5-5а.** *Lamiaceae* gen. indet. Одно п. з., снятое в разных положениях и на разных глубинах резкости СМ. **Рис. 6.** *Elaeagnaceae* gen. indet., п.з. в полярном положении. **Рис. 7-7б.** *Boraginaceae* gen. indet., возможно, cf. *Pulmonaria* sp.(медуница)), одно п.з. в экваториальном положении, снятое на разных глубинах резкости СМ. **Рис. 8-8а.** *Apiaceae* gen. indet., одно п. з. в экваториальном положении, разные глубины резкости СМ.

Выводы:

Исходя из результатов, изученный образец меда можно отнести к **полифлорным** медам, так как нет выраженных доминантов, количество которых составляло бы 35-45% от общего состава. Вероятно, сбор меда осуществлялся 1 раз в году (присутствуют таксоны, цветущие весной и летом), в середине лета (июль, начало августа). Черемца обыкновенная (*Veratrum lobelianum* Bernh) - вызывает отравление у пчел. Большинство установленных таксонов приурочено к синантропизированным лесным опушкам и полянам, приучевым сообществам, сельскохозяйственным угодьям и залежам.

Пайдаланған әдебиет:

1. А.Н. Бурмистрова, В.А. Никитина Медоносные растения и их пыльца. Москва, Роагропромиздат, 1990г.
2. (<http://martuk.aktobe.gov.kz/ru/node/64091>)

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

108

потенциала предприятий в цифровой экономике

Х.Х. Кусаинов – д.э.н., профессор

Актюбинский региональный государственный университет им. Жубанова

г. Актобе, Республика Казахстан

Б.М. Хусаинов – к.с.-х.н., доцент

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана

г. Уральск, Республика Казахстан

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные вопросы состояния и развития кадрового потенциала предприятия, совершенствование агропромышленного комплекса в цифровой экономике, насущные проблемы развития предпринимательства

Мақалада кәсіпорынның кадрлық потенциалының жағдайы мен дамуының өзекті мәселелері, сандық экономикадағы агроөнеркәсіп кешенін жетілдіру, кәсіпкерлікті дамытудың өзекті мәселелері қарастырылады.

Ключевые слова: предприятие, кадры, потенциал, агропромышленный, динамика, цифровизация, рейтинг, предпринимательство

109

The potential of enterprises in the digital economy

ABSTRACT

The article discusses current issues of the state and development of the personnel potential of the enterprise, improving the agro-industrial complex in the digital economy, pressing problems of entrepreneurship development

Keywords: Enterprise, personnel, potential, agro-industrial, dynamics, digitization, rating, entrepreneurship

İşletmelerin Dijital Ekonomideki Potansiyeli

ÖZET

Makalede, devletin güncel sorunları ve işletmenin personel potansiyelinin geliştirilmesi, dijital ekonomide tarımsal-sanayi kompleksinin iyileştirilmesi, girişimcilik gelişiminin acil sorunları ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İşletme, personel, potansiyel, agro-endüstriyel, dinamikler, sayısallaştırma, derecelendirme, girişimcilik

потенциала предприятий в цифровой экономике

Продуктивная кадровая политика, определяющая основные подходы, принципы и направления работы по развитию и наращиванию потенциала государства, является ключевым фактором роста конкурентоспособности экономики Республики Казахстан.

Важно подчеркнуть, что без продуманной, взвешенной и созидательной кадровой политики на производстве обеспечить успех реализации поставленных задач представляется практически невозможным [1].

Научные исследования по теме: «Состояние кадрового потенциала агропромышленного комплекса в Западно-Казахстанской области» проводятся на базе предприятия КХ «Джафаров А.К.», которое организовано в 1997 году и работает в полном соответствии с законодательством Республики Казахстан.

Основной целью исследования является анализ состояния и развития кадрового потенциала агропромышленного комплекса Западно-Казахстанской области для решения задач: исследовать основные показатели, анализ состояния, выявление проблем, сформулировать приоритетные направления.

Объектом исследования является кадровый потенциал предприятий АПК Западно-Казахстанской области, предмет – это социально-трудовые отношения, складывающиеся по поводу развития кадрового потенциала.

Теоретическую основу составили труды отечественных и зарубежных экономистов в области развития кадрового потенциала, экономики и благосостояния населения, методологической основой является системный подход, предполагающий всестороннее изучение развития кадрового потенциала предприятия в качестве целостной системы.

В работе использованы экономические, аналитические, сравнительные, и статистические методы, позволившие полностью во всех ракурсах рассмотреть исследуемую научную проблему.

Информационной базой научного исследования стали: аналитические материалы Агентства статистики РК, данные Департамента статистики Западно-Казахстанской области, данные социально-экономического развития региона, материалы отечественной и зарубежной печати, сети Интернета.

Известно, что в 1997 году на предприятии КХ «Джафаров А.К.» работало всего 5 человек, причем во время сезонных весенних и осенних работах в его команде дополнительно трудилось еще 15 человек.

В эффективном продвижении совершенствования квалификационных требований развития кадрового потенциала КХ «Джафаров А.К.» немаловажная роль принадлежит решению актуальных вопросов численности работников и их динамики по годам (табл. 1).

Таблица 1 - Динамика численности работников КХ «Джафаров А.К.», 1997-2019гг

Показатели	Годы					
	1997		2008		2019	
	чел	%	чел	%	чел	%
Руководители - Административно- управленческий персонал	1	20	1	2,2	2	2,9
Специалисты	-	-	2	4	5	7,2
Служащие	-	-	5	11,1	9	12,8
Рабочий персонал	4	80	37	82,3	54	77,1
Всего	5	100	45	100	70	100

Как видно из таблицы 1, наблюдается положительная динамика, так в 2019 г. численность работников составила 70 человек, что на 25 человек больше аналогичного показателя 2007 года.

В структуре преобладает рабочий персонал, который в 2019 году составил 77,1 % от общего числа работников, при этом численность административно-управленческого персонала составила 2 человека, что соответствует 2,9 % от общего количества работников.

По Программе развития сельского хозяйства Республики Казахстан к 2021 году необходимо повысить общий экспорт продукции на 17 % и довести в стоимостном выражении до 2,5 млрд. тенге, при этом импорт, наоборот, уменьшить на 17 %, ежегодный доход повысить до 300 млрд. тенге, производительность труда работников увеличить на 55 %.

Отсюда, развитие человеческого потенциала, с одной стороны, это расширение человеческих возможностей путем укрепления здоровья, приобретения знаний, совершенствования профессиональных навыков, а с другой стороны - это процесс использования людьми приобретенных способностей для производительных целей, культурной, политической деятельности или для отдыха [2].

Экспериментальным путем рассчитан индекс развития человеческого потенциала для Западно-Казахстанской области, который составил 0,782 и произведен сравнительный анализ с показателями по всей стране.

Установлено, что плодотворный управленческий опыт на предприятиях в США показывает, что самыми распространенными методами отбора персонала на работу стали собеседование, наведение справок и центры оценки.

С 2018 по 2022 годы планируется провести работу по 5 основным направлениям: цифровизация отраслей экономики, переход на цифровое государство, реализация «Цифрового шелкового пути», развитие человеческого капитала, строительство инновационной экосистемы.

По данным Министерства сельского хозяйства страны, в рамках цифровизации будет создано не менее 20 цифровых и 4000 продвинутых ферм по всей республике и обеспечена стопроцентная автоматизация процессов и государственных услуг.

Интересен подход, реализуемый в Китае, где для переориентации с ресурсоемких производств в экономическую сферу высокотехнологичных предприятий используются налоговые льготы, в том числе освобождаются от уплаты налогов предприятия, сферой интересов которых являются инновации и новые производства[3].

Установлено то, что объемы валовой продукции агропромышленного комплекса Республики Казахстан с учетом цифровых технологий демонстрируют устойчивую тенденцию к постоянному росту:

1. Сельскохозяйственная продукция государственных и частных аграрных предприятий – возросла в два раза с уровня 1089,4 млрд. тенге в 2007 году до 2286 млрд. тенге в 2019 году.
2. Переработанная продукция промышленных и перерабатывающих предприятий – также показывает рост с уровня 490,8 млрд. тенге в 2007 году, до 828 млрд. тенге в 2019 году.

Как видно, темп роста объемов валовой продукции сельского хозяйства в среднем составил 20 %, а производства продуктов питания – 12,2 %, при этом ученые-экономисты отмечают, что среднегодовой валовой объем производства продуктов промышленной переработки составил более 650 млрд. тенге.

Статистические данные показывают, что в 2019 году в сельском хозяйстве Республики Казахстан было занято 2 196,1 тыс. человек или 26 % от общего числа занятых, из них: наемных работников – 604,8 тыс. или 27,5 %, самостоятельно занятых работников – 1591,3 тыс. или 72,5 % от общего количества занятых в секторе.

В растениеводстве складывается следующая ситуация, посевные площади в Республике Казахстан в 2019 году значительно увеличились в сравнении с прошлым годом и в совокупности составили более 21083 тысячи гектаров.

В 2020 году планируется внедрить пилотный проект по запуску онлайн-кредитования весенне-полевых работ, а в 2021 году процесс будет полностью автоматизирован.

Установлено то, что в глобальном рейтинге Всемирного банка 2019 года по целевой категории «Ведение бизнеса» Республика Казахстан занимает достойное 25-е место среди 190 стран мира [4].

Реальные исследования показывают, что рациональное использование существующих производственных факторов, в том числе и цифровизации позволяет статистически составить рейтинг легкости ведения бизнеса по регионам страны (табл. 2).

Таблица 2 – Рейтинг легкости ведения бизнеса по регионам Республики Казахстан, 2017-2019 гг.

Регион	Легкость ведения бизнеса		
	Рейтинг	2019 год	2017 год
г. Алматы	1	83,74	80,64
Мангистауская область	2	83,04	80,08
Актюбинская область	3	81,67	78,46
Кызылординская область	4	81,52	79,45
Павлодарская область	5	81,36	76,90
Атырауская область	6	81,32	77,20
Северо-Казахстанская область	7	80,77	79,00
Костанайская область	8	80,75	78,41
Ақмолинская область	9	80,48	79,09
г. Нур-Султан	10	80,38	72,09
Западно-Казахстанская область	11	80,27	72,70
г. Шымкент	12	80,18	73,49
Южно-Казахстанская область	13	80,08	71,80
Алматинская область	14	80,06	71,08
Карагандинская область	15	79,40	73,58
Восточно-Казахстанская область	16	79,16	76,33
Жамбылская область	17	78,92	70,90

Как видно из таблицы 2, наиболее высокая легкость ведения бизнеса или совокупный рейтинг наблюдается в следующих регионах – первое место занял г. Алматы - 83,74, второе место Мангистауская - 83,04 и третье место – Актыбинская область - 81,67.

Сегодня в Google 7,7 млрд. поисков, в системе Skype зарегистрировано 152 млн. звонков, в Twitter 58 млн. сообщений, в Amazon 36 млн. покупок, это все составляет 2,3 млрд. гигабайт в сети Интернет.

Каждый день по электронной почте отправляются 204 млн. писем, в Facebook размещается 2,4 млн. сообщений, в Youtube 72 часа видео, в Instagram выставляется более 216 тыс. фотографий [5].

Эволюционное развитие, начиная от традиционных хозяйств до цифровой фермы, будет обеспечен базовый уровень через электронную программу «Е-АПК» путем постепенной оцифровки всех посевных площадей, а также посредством актуализации карт агрохимического состояния почв.

В последнее время большую популярность получил цифровой маркетинг, благодаря таким компаниям как Amazon, GEICO, PriceLine, это взаимодействие с тщательно таргетированными частными потребителями и потребительскими ассоциациями с целью получения немедленной реакции от потребителя и установления с ним долгосрочных отношений [6].

Так, в соответствии с Государственной программой развития агропромышленного комплекса на 2017-2021 годы за счет системных мероприятий планируется увеличить прирост ВВП Республики Казахстан свыше 3 трлн. тенге, эффект от цифровизации сельскохозяйственного производства составит 30 % или около 1 трлн. тенге.

Поэтому, постоянное улучшение экономических и социальных аспектов, связанных с цифровизацией сельскохозяйственного производства в Республике Казахстан позволит всем государственным и частным предприятиям аграрной отрасли максимально достоверно использовать передовые научные достижения высокотехнологичных компаний мира.

Список литературы

1. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 15.05.2007 г. с изменениями и дополнениями от 17.01.2014 г., №165-У. – Алматы, Изд. дом «БИКО», 2014. - 154 с.
2. Цифрлық Қазақстан: заманауи технологиялар арқылы трансформациялау [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://primeminister.kz/kz/news/> (дата обращения 25.02.2018г)
3. Государственная поддержка МСБ в Китае [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://ekonomika.snauka.ru/2016/01/10707> (дата обращения 14.05.2019г)
4. Развитие государственной поддержки предпринимательства. Зарубежный и казахстанский опыт [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://articlekz.com/article/17845> (дата обращения 06.05.2019г)
5. Уилтон, Н. HR-менеджментке кіріспе: оқулық / Н. Уилтон. - 3-басылым. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2019. - 532 б.
6. Hamilton, Daniel S. The Transatlantic Digital Economy 2017: How and Why it Matters for the United States, Europe and the World Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2017.

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

118

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ӘЛІПБИДЕН ТЫС ГРАФЕМАЛАР

Гульнар ЕСКЕРМЕСОВА

проф. Тыныштық ЕРМЕКОВА

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан

ҚОРЫТЫНДЫ

Пунктуацияға берілген көптеген анықтамалар мен зерттеулердің маңызын, жарық көрген оқу құралдарының жалпы практикалық құндылықтарын мойындағанмен де, пунктуацияға қатысты түрлі қосымша нақтылаулар мен өзгерістердің пайда болуы пунктуациялық белгілер мен пунктуациялық-графикалық құралдарды қолдану тәжірибесінде болып жатқан сапалы өзгерістерді ескеру қажеттігін көрсетеді. Әсіресе студент жастар арасында жүргізілген сауалнама қорытындысы бұл пікірді нақтылай түседі.

Тірек сөздер: пунктуация, тыныс белгілері, эмотикондар

119

OUT OF ALPHABETICAL GRAPHEMES IN SOCIAL NETWORKS

Gulnar YESKERMESOVA

Prof. Tynyshtyk YERMEKOVA

Kazakh National Women's Teacher Training University

Almaty, Kazakhstan

Despite the recognition of the importance of many definitions and studies presented for punctuation, the generally recognized values of textbooks, the emergence of various additional clarifications and changes relating to punctuation, indicate the need to take into account the qualitative changes occurring in the practice of punctuation marks and punctuation-graphic means. In particular, the results of the survey among students clarify this opinion.

Keywords: punctuation, punctuation marks, emoticons

SOSYAL AĞLARDA ALFABEDEN GRAFİKLER

ÖZET

Noktalama işaretleriyle ilgili birçok tanımın ve araştırmanın önemini ve yayınlanan ders kitaplarının genel pratik değerini kabul ederken, çeşitli ek iyileştirmelerin ve noktalama işaretlerinde yapılan değişikliklerin ortaya çıkması, noktalama ve noktalama uygulamalarındaki nitel değişikliklerin dikkate alınması gerektiğini gösterir. Özellikle öğrenciler arasında yapılan bir anketin sonuçları bu görüşü doğrular.

Anahtar kelimeler: noktalama, noktalama işaretleri, ifadeler

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ӘЛІПБІДЕН ТЫС ГРАФЕМАЛАР

XX соңы мен XXI ғасырдың басында ақпараттық технологиялардың жылдам дамып, ақпаратты сақтау, іздеу және таратудың жаңа жолдары, сондай-ақ жаңа мәдени және тілдік орта қалыптасып келеді. Қазіргі заманғы байланыс құралдарының көбеюімен байланысты тез дамып келе жатқан жаңа лингвистикалық шындық қалыптастырылуда. Интернеттің пайда болуын осы үдерістердің негізгі көріністерінің біріне жатқызу керек. «Қазіргі уақытта Интернет жаңа коммуникативтік тәжірибе, жаңа көзқарас қалыптастыратын заманауи мәдениеттің жаңа ақпараттық ортасы болып табылады, онда барлық дәстүрлі қарым-қатынас құралдары бір немесе бірнеше нысанда қызмет етеді, мысалы: форум, блог, чат, ICQ, электронды пошта және т.б.» [Вишнякова, 2007: 22].

Интернет қазіргі уақытта тек ақпараттық орта (ақпаратты сақтау және тарату) ретінде ғана емес, коммуникативті орта ретінде де жұмыс істейді. Осыған байланысты көптеген зерттеушілер ғаламтор негізінде әр түрлі қызығушылықтары, себептері, мақсаттары, қажеттіліктері, көзқарастары, сондай-ақ жаңа кеңістікте тікелей байланысты психологиялық және әлеуметтік қызметтің нысандары бар адам өмірінің жаңа виртуалды ортасын атап өтеді. Нәтижесінде жаңа виртуалды ақпараттық қоғам қалыптасады.

Компьютерлік коммуникация - бұл компьютерлер арқылы ақпарат алмасу және адамдар арасындағы қарым-қатынас сияқты үрдістерге байланысты коммуникативтік әрекет.

Компьютерлік коммуникация - бұқаралық коммуникацияның түрі. Oxford Advanced Learner сөздігінде анықталғандай, «бұқаралық ақпарат құралдары, мысалы, газеттер, теле-радио, радио» [OALD, 1995: 720]. Басқаша айтқанда, бұқаралық байланыс - бұл газеттер, теледидар, радио арқылы жүзеге асырылатын көптеген адамдардың қатысуымен байланыс құралы.

Т.Ж. Балжированың пікірінше, интернетті «әлеуметтік коммуникациялар арқылы әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыра алатын адам ортасының жалғасы деп санауға болады» [Балжиров, 2003: 13].

Интернет - бұл электронды хабарламаның ерекше түрі. Оның мәні желіге тән функциялардан туындайды, атап айтқанда:

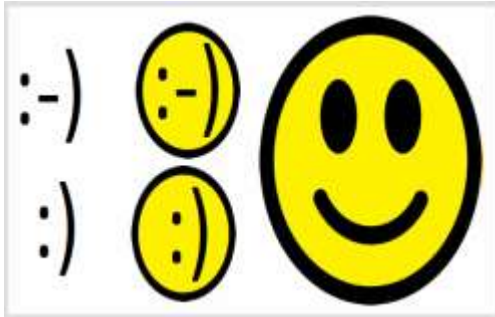
- бүкіләлемдік мультимедиялық хабар алмасуды (байланыс және кеңістіктік функция) қамтамасыз ететін жаһандық байланыс арнасы;
- жалпыға қол жетімді ақпараттық қойма, әлемдік кітапхана, мұрағат, ақпараттық агенттік (байланыс және уақыт функциясы);
- іскерлік және қызығушылық танытқан серіктестермен бос уақыт серіктестерінің ортақ клубымен байланыс арқылы жеке және әлеуметтік топты әлеуметтендіру және өзін-өзі жүзеге асырудың қосалқы құралы [Соколов, 2002: 8].

Қазіргі кезде интернет телекоммуникациялық технологияларды қолдану арқылы жеке және топтық коммуникация қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған жаһандық әлеуметтік және коммуникациялық компьютерлік желі ретінде танылды. Интернет коммуникация ауызша және жазбаша формалар бар. Біздің нысанымыз жазбаша коммуникация, сондықтан коммуникацияның осы түрі жиі жүзеге асатын төмендегі коммуникация түрлеріне тоқталамыз:

1. Чат-коммуникация;
2. Форум-коммуникация;

Ғаламтордағы коммуникация бастапқыда тек жазбаша түрде жүргізілгені белгілі. Бірақ ол коммниканттардың эмоцияларын көрсете алмайтын. Осыны байқаған американдық белгілі компьютер маманы Скотт Эллиот Фахлман комикстерге арналған таңбалар жиынтығын пайдалануды ұсынды. Мысалы: :-) мына таңбаны оңға бұрып, оны дөңгелектеп қоршашаңыз, онда күліп тұрған адам бейнесін көресіз (Сурет 1).

Сурет 1. Көңілді эмоцияны бейнелейтін смайликтің қалыптасуы

Айталық, жақында Facebook желісінде

Немесе Димаш Құдайбергеннің «Аққуым» әнінің бейнебаянының астына жазылған комментарийлер:

[Зарина Исмаилова](#): Құтты болсын, Димаш! Өте әдемі ән және бейнебаян! Әбден жыладым (жылаған смайлик)

[Stepanida Savvinova](#) Класс (бас бармақтың суреті)

[Ква Зар](#): Самый лучший во всей вселенной! (планета мен жұлдыздың суреті)

[Гульаим Ахметова](#): Димаш, енбегин жана берсин, енбегине коп коп алгыс. Елинди аркашан куанта бер! Керемет алтын бала, тек биктен коре берейк, сени тил козден сактасын ! (бас бармақ пен сыйыну белгісі)

[Валентина Поплавская](#): Ещё не придуманы самые необыкновенные слова восторга о Димаше!!! На планете Земля- он такой один!!!! Храни, Господи , его!!! Давай ему силы!!!

Байқағанымыздай, чатта оқырмандар өз серін шынайы беру үшін сөздік мәтінге қоса, тыныс белгілерін қабаттастыра қолданумен бірге түрлі эмотикондарды жиі қолданады.

Бұл тыныс белгілері мен эмотикондардың интернет коммуникациядағы ролінің күштілігін көрсетеді.

Қазіргі жастар арасындағы тыныс белгілерінің маңызын айқындау үшін студенттерге екі топқа сауалнама жүргізілді.

1-топ. Филология мамандығының студенттері арасында жүргізілді. Сауалнамаға әр курстан (1-4-курстар) 12 студенттен 48 студент қатысты.

2- топ. Басқа мамандықта оқитын студенттер арасында жүргізілді.

Сауалнамаға қатысқан студенттер:

биология мамандығы бойынша – 10,

информатика мамандығы бойынша – 10,

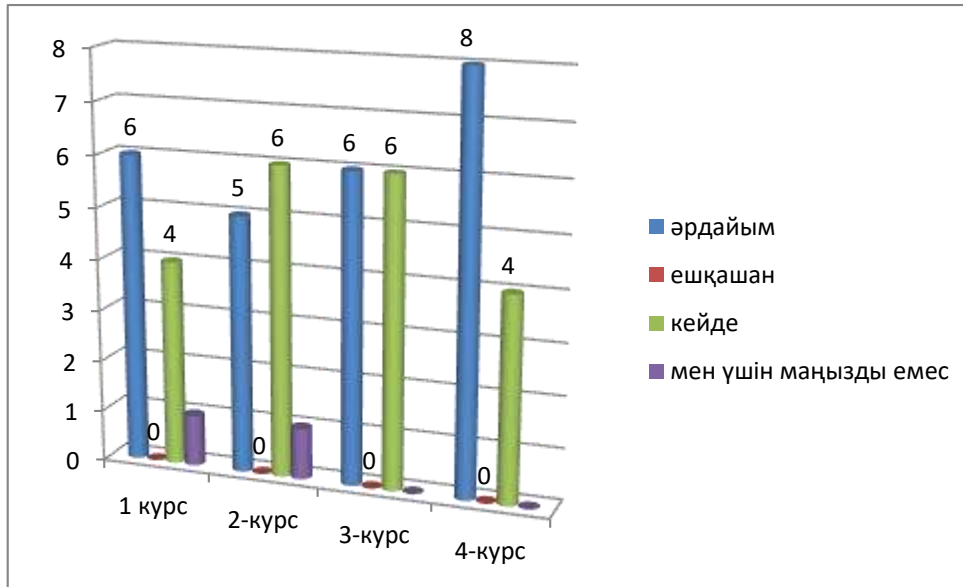
музыка мамандығы бойынша – 10,

дене тәрбиесі мамандығы бойынша – 10.

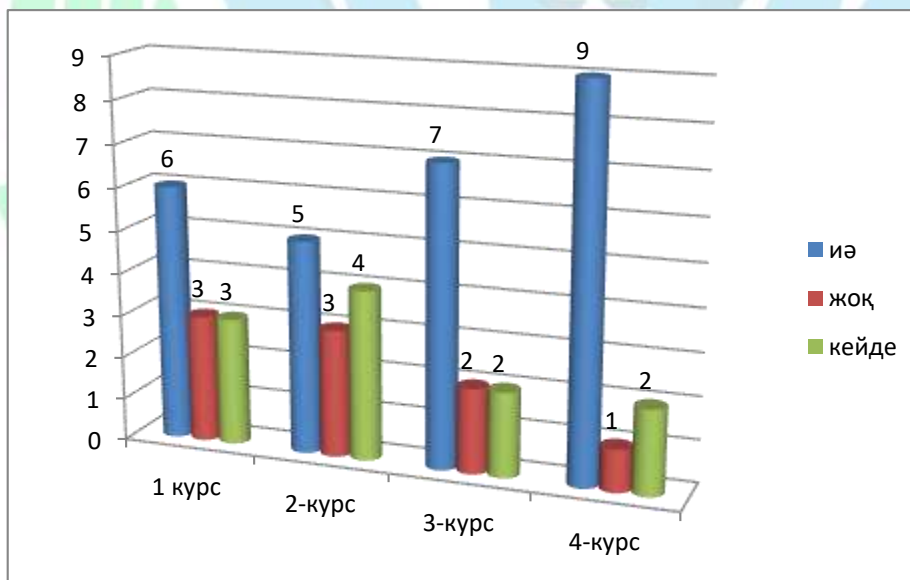
Екі топқа да бірдей сұрақтар таратылды. Айырмашылығы – тыныс белгісін қою үшін ұсынылған мәтінде. Филологтарға пунктограммасы мен көлемі көбірек қамтылған мәтін ұсынылса, басқа мамандық студенттеріне көлемі шағын, пунктограммасы жеңіл мәтін ұсынылды.

Филологтардың нәтижесі мына диаграммада бейнеленген:

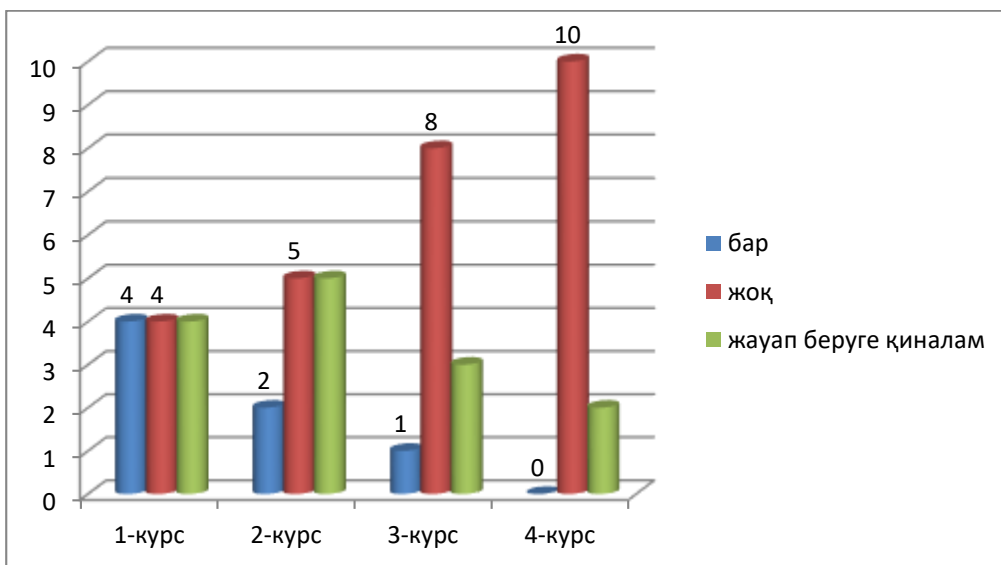
1. Тыныс белгілерін қаншалықты жиі қолданасыз?

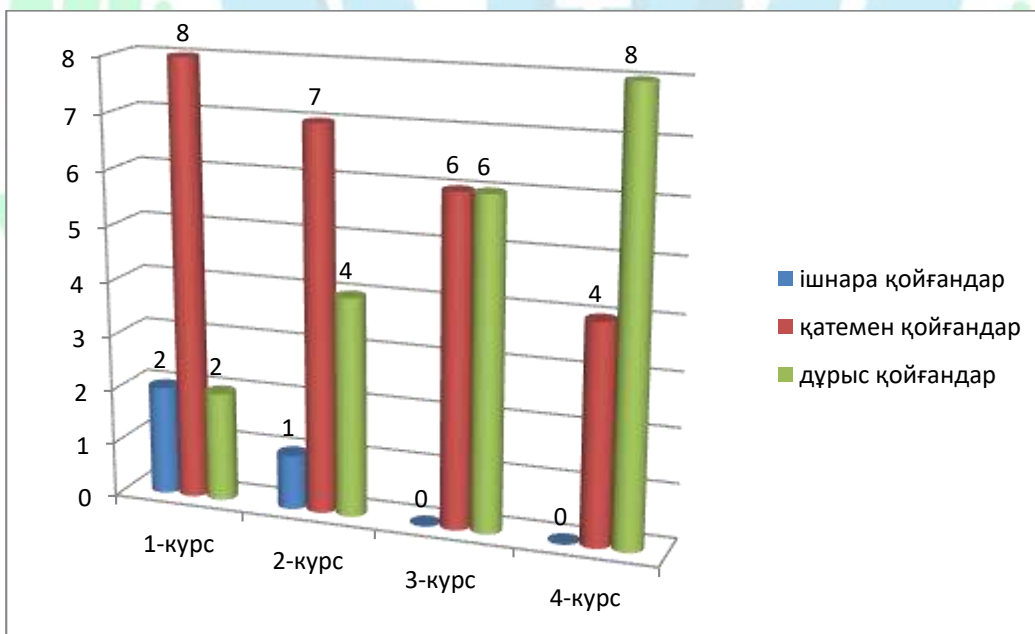
2. Тыныс белгісі жоқ мәтінді оқу қиын ба?

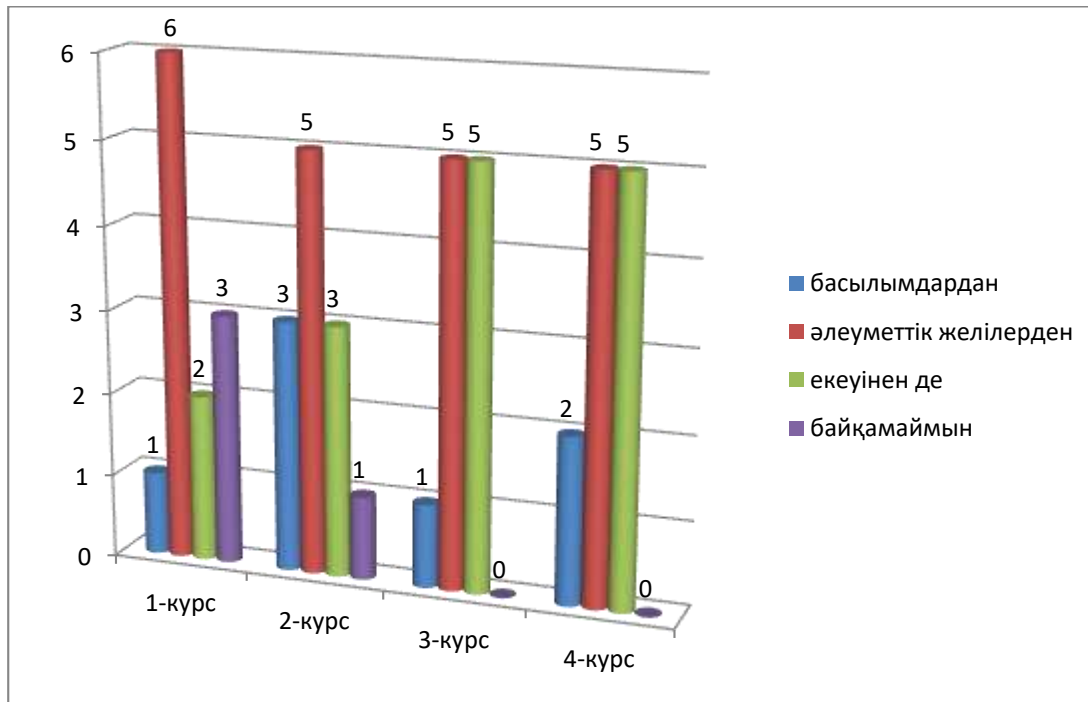
3. Артық (мүлде қолданбауға болатын) тыныс белгілері бар ма? Бар болса, көрсетіңіз.

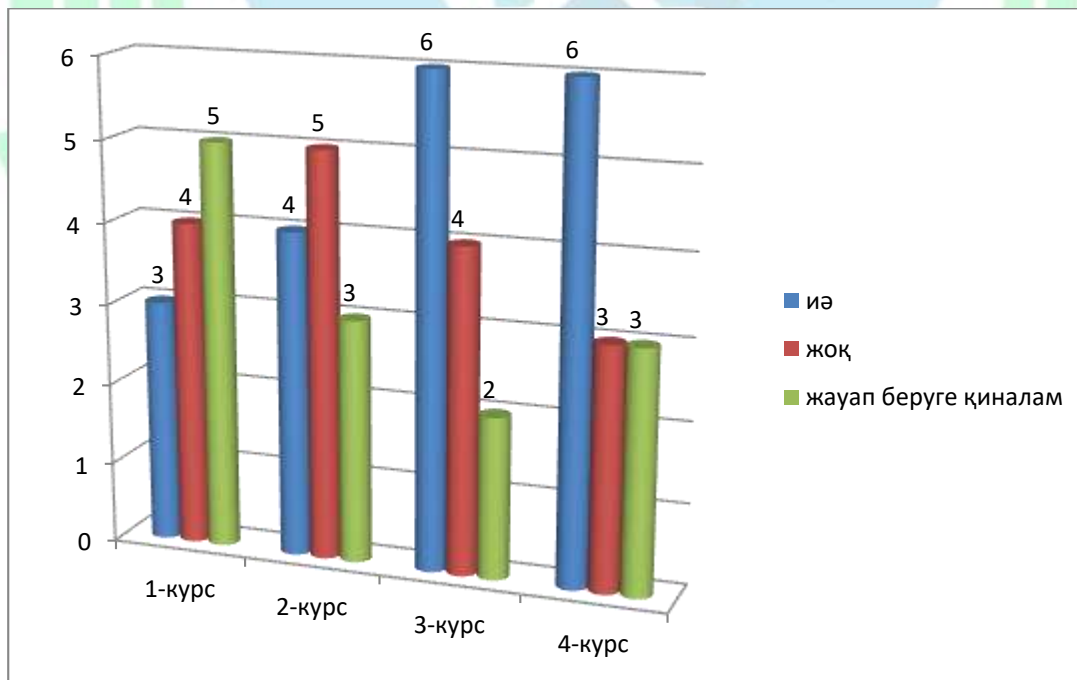
4. Мәтінге тыныс белгілерін қойып шығыңыз.

5. Тыныс белгілерінің қате қолданысын қайдан жиірек байқайсыз?

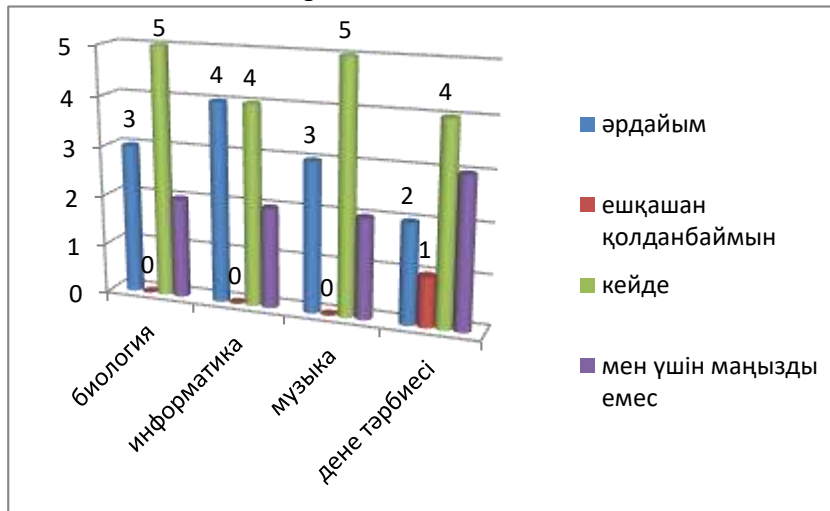

6. Эмотикондарды тыныс белгілеріне жатқызуға бола ма?

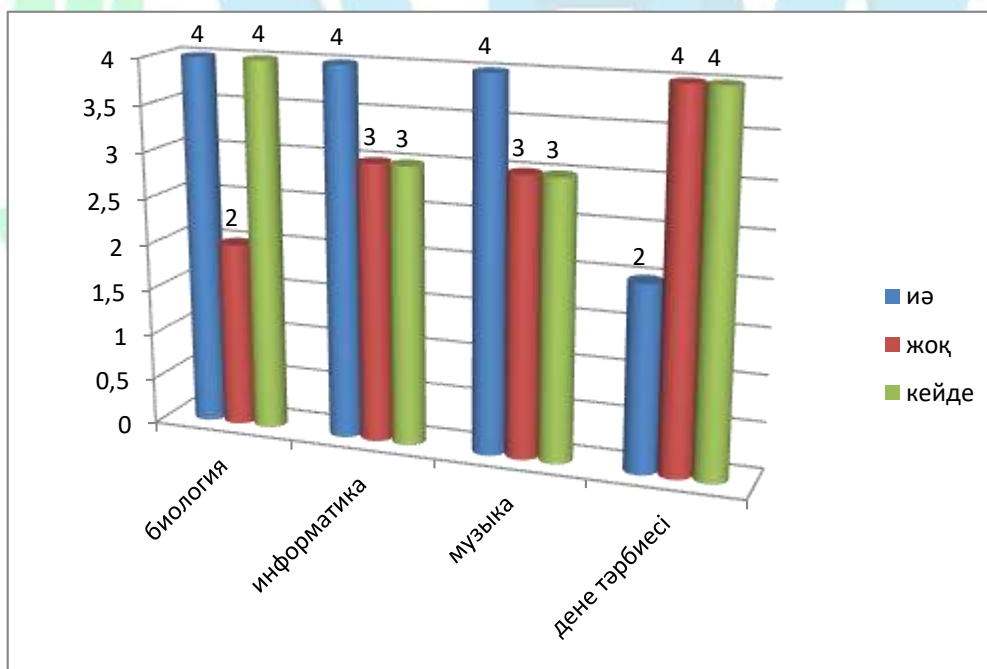

Басқа мамандықтарда оқитын студенттер арасында да жүргізілген дәл осы сауалнаманың қорытындысы

1. Тыныс белгілерін қаншалықты жиі қолданасыз?

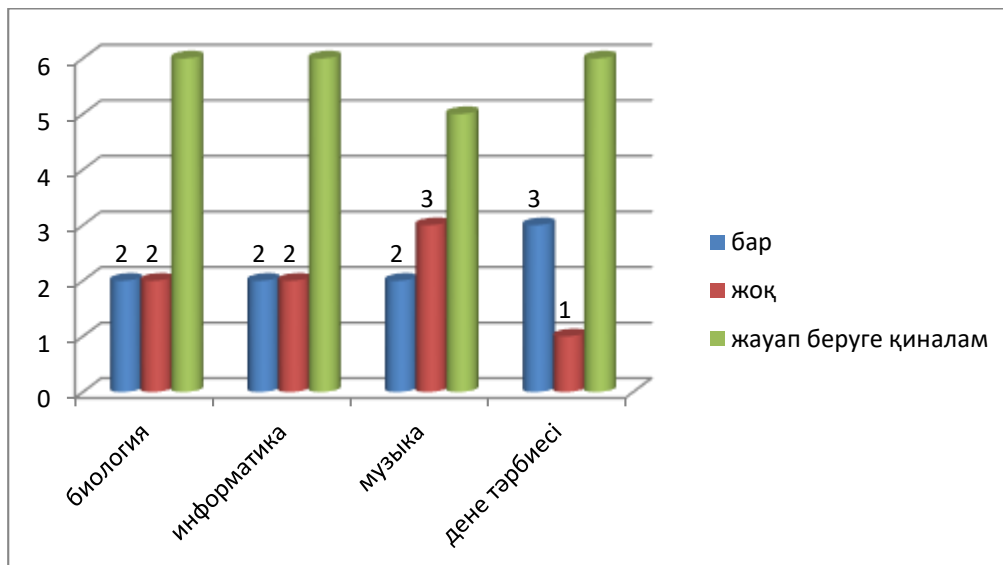

2. Тыныс белгісі жоқ мәтінді оқу қиын ба?

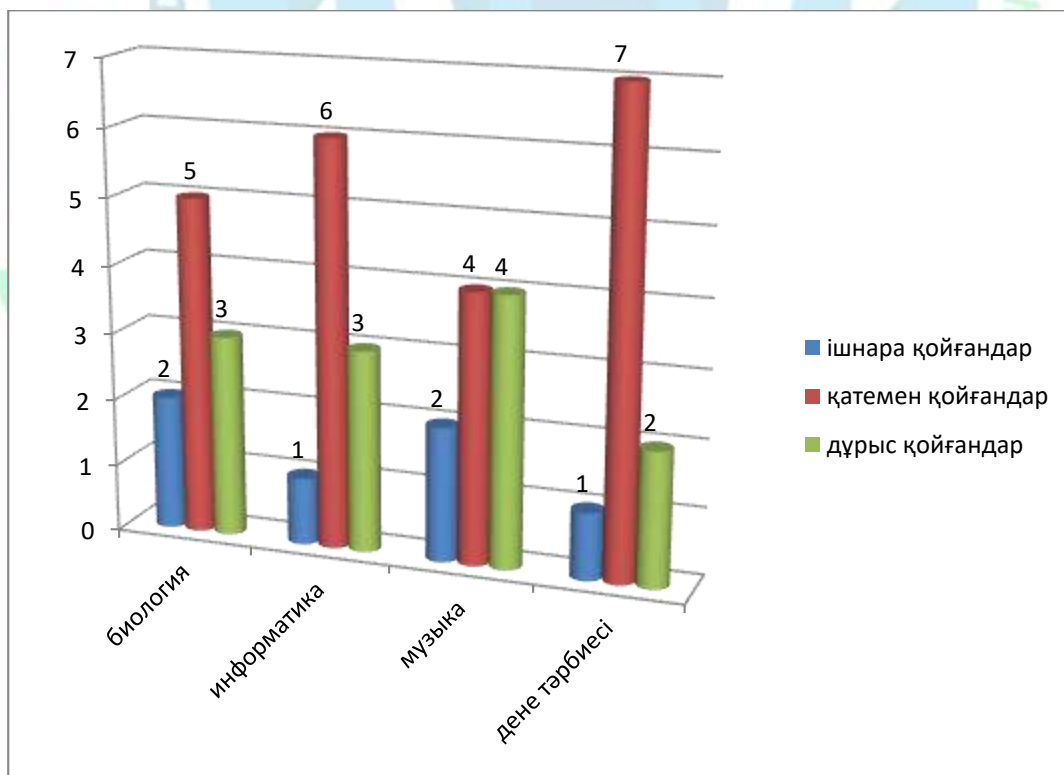

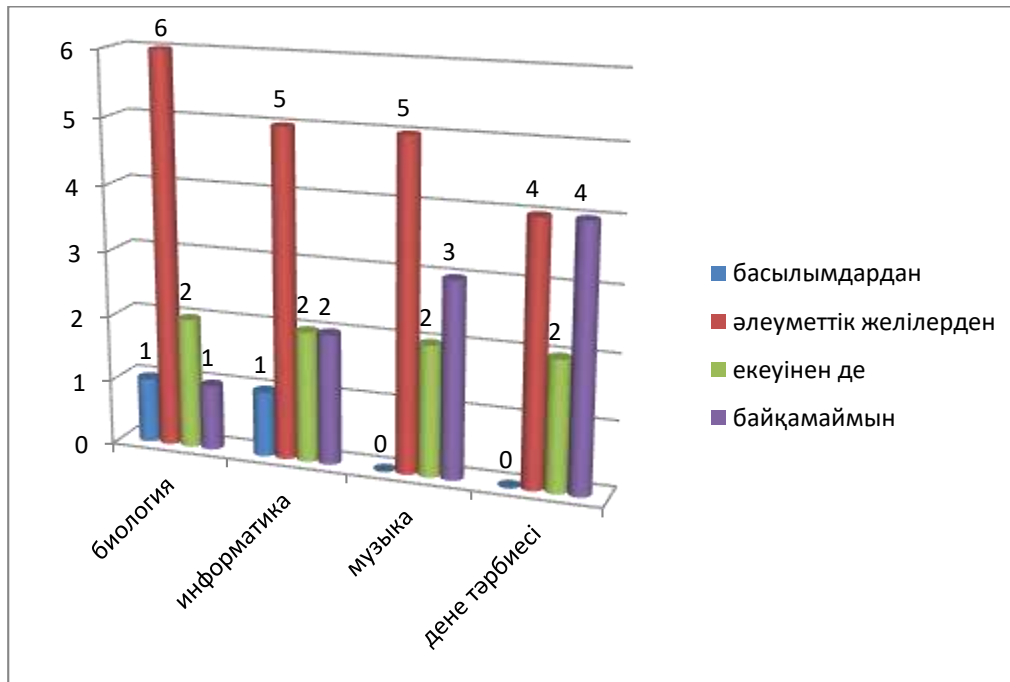
3. Артық (мүлде қолданбауға болатын) тыныс белгілері бар ма? Бар болса, көрсетіңіз.

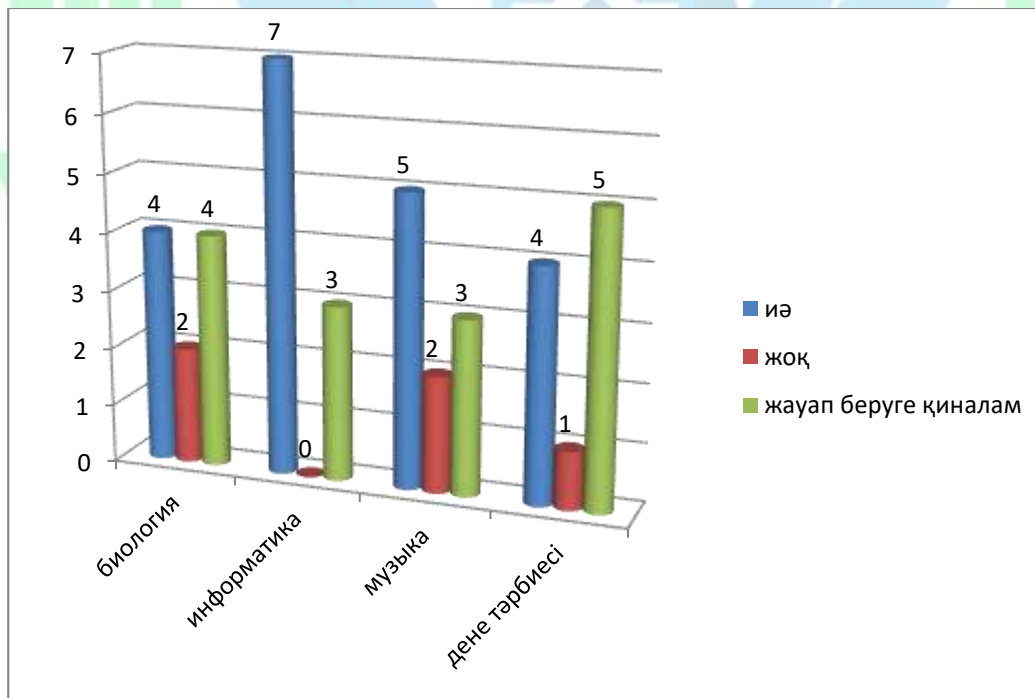
4. Мәтінге тыныс белгілерін қойып шығыңыз.

5. Тыныс белгілерінің қате қолданысын қайдан жиірек байқайсыз?

6. Эмотикондарды тыныс белгілеріне жатқызуға бола ма?

Қорытынды:

- 1) Мамандығына қарамастан, көптеген студенттер тыныс белгілерін пайдаланады және оларсыз жазбаша коммуникацияны жүзеге асыру мүмкін еместігін түсінеді.
- 2) Студенттердің басым көпшілігі тыныс белгісі жоқ мәтінді оқу қиындық тудыратынын көрсетсе, дене тәрбиесі мамандығы студенттері тыныс белгісі жоқ мәтіндерді оқудың аса қиындығы жоқ екенін көрсетті. Ал филология мамандығының 3-4-курс студенттері тыныс белгісі жоқ мәтінді түсіну қиындығын көрсетуі – мәтінді дұрыс қабылдауда тыныс белгілерінің қаншалықты рөл атқаратындығын саналы түрде түсінуімен байланысты болса керек.
- 3) Респонденттердің басым көпшілігі артық (мүлде қолданбауға болатын) тыныс белгілері жоқ екенін көрсетеді. Бірақ ішнара мүлде қолданбауға болатын тыныс белгілері ретінде көп нүкте мен тырнақшаны көрсеткен.
- 4) Мәтінге тыныс белгілерін қоюда барлық респонденттер сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілерінен қате жібермеген. Басқа мамандық студенттерінің ішінде сөйлем соңы тыныс белгілерін қоюмен шектелген студенттер бар. Филология мамандығының 1-2-курс студенттері құрмалас сөйлем мен төл сөздің тыныс белгілерінен қателесе, басқа мамандық студенттері сөйлемдегі оқшау сөздер мен жалпылауыш сөздерге байланысты қойылатын тыныс белгілерінен қате жіберген.
- 5) Сұралғандардың басым көпшілігі әлеуметтік желілерде тыныс белгілерінің қате қолданылатынын көрсетсе, 20 проценті басылымдарда, 30 пайызы екеуінде де (басылымдар мен әлеуметтік желілерде) қате қолданысты байқаған. Бірақ филологтардың 1-курс студенттері мен басқа мамандық студенттерінің ішінде қатені мүлде байқамағандар кездесті.
- 6) Эмотикондарды тыныс белгілеріне жатқызу не жатқызбау жөнінде пікір қорыту қиындық тудырды. Барлық 98 респонденттің 39-ы оны тыныс белгілерінің қатарына жатқызу керек десе, 21-і мүлде жатқызуға болмайтынын көрсетеді, ал 28 студент бұл сұраққа жауап беруге қиналатынын көрсетті.

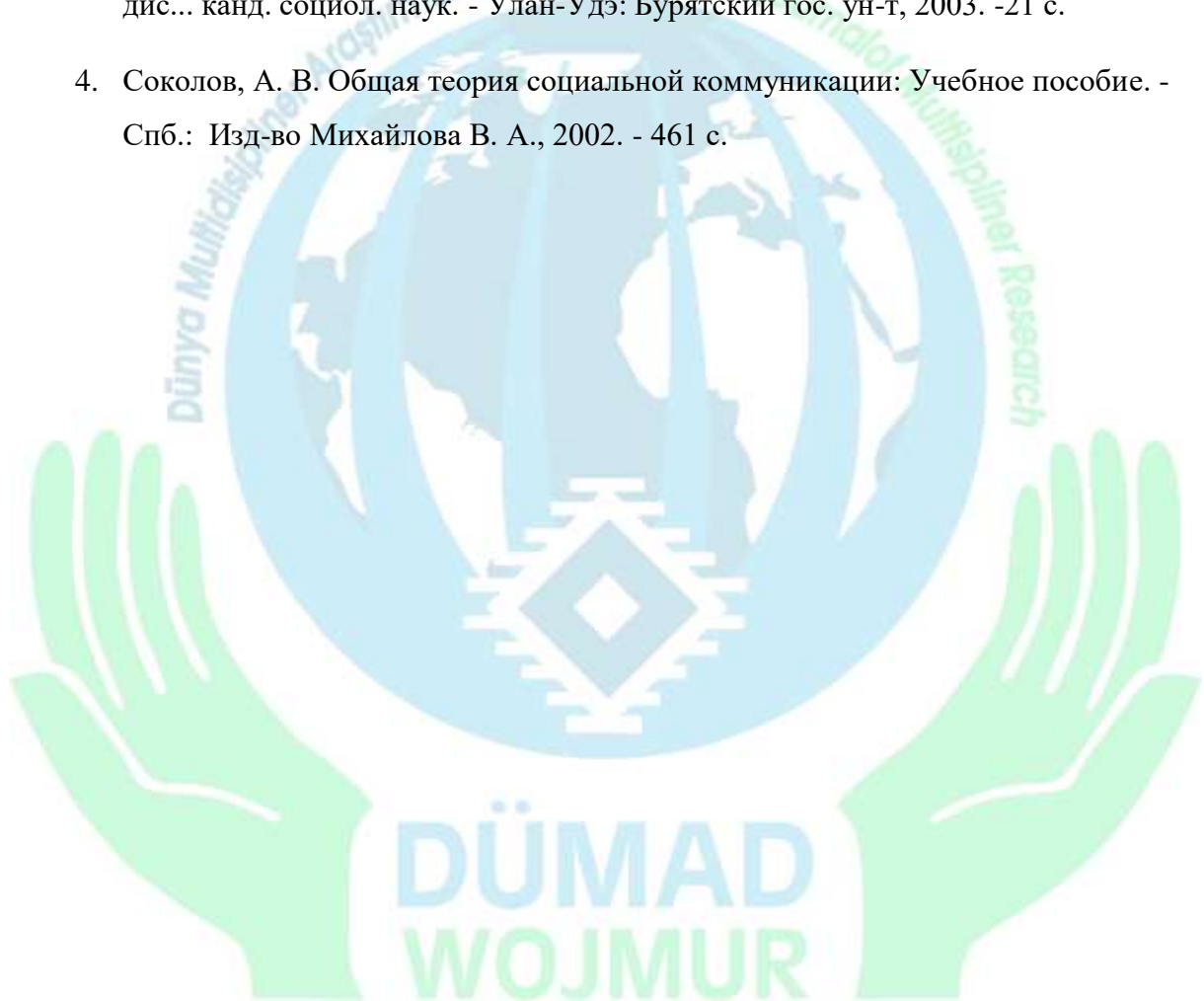
Қорыта келгенде, жастар арасында тыныс белгілерін қолдануда проблемалар бар. 98 респонденттің 32-сінің ғана тыныс белгілерін дұрыс қойып, 47-нің қате жіберуі, 10 пайызының тек сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілерін қойып шығуы жоғары білім саласында тыныс белгілерін оқытуға назар аудару қажеттігін көрсетеді. Жазба тіл қоғамдық тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады. Сол себепті ол стиль қалыптастырушы, норма қалыптастырушы қызмет атқарады. Қоғам дамуына байланысты таңбаның білдіретін мәні күрделеніп, мазмұн межесі сан жағынан да, сапа жағынан да жетіліп отырады. Қоғам дамуымен байланысты тілдегі өзгеріс, жаңалықтар мәтіннің пунктуациялық жағынан безендірілуіне де белгілі бір дәрежеде ықпал етіп жатады. Бұл тыныс белгілерінің қолданыс ауқымына да, функционалдық жүгіне де, олардың саны, мен сапасына ғана әсер етіп қоймайды, сонымен қатар мәтінді семантикалық және коммуникативтік-прагматикалық ұйымдастыруда да маңызды рөл атқаратындығын көрсетеді. Осылайша тыныс белгілері, бір жағынан, тілдегі қалыптанған нормаларға сүйене отырып, тұрақты сипатқа ие болса, екінші жағынан, автор діттеміне сәйкес, қоғам дамуына, тілдің синтаксистік құрылымындағы өзгерістерге байланысты тиісті түзетулер ену мүмкіндігі бар әліпбиден тыс графикалық белгілер жиынтығы екенін нақтылай түседі.

Пайдаланылган әдебиеттер:

1. Вишнякова Е. А. Электронное письмо в составе сетевого текста на английском языке: Дисс.... канд. филол. наук. - М., 2007. - 197 с.
2. [OALD, 1995: 720].
3. Бальжирова Т.Ж. Интернет как средство социальной коммуникации в условиях формирующегося в России информационного общества: Автореф. дис... канд. социол. наук. - Улан-Удэ: Бурятский гос. ун-т, 2003. -21 с.
4. Соколов, А. В. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие. - Спб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. - 461 с.

ЖЕТІ САНЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Дидр РЫСҚҰЛБЕК, ф.ғ.д., проф.

Тыныштық ЕРМЕКОВА,

Гүлнар ЕСКЕРМЕСОВА

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан

Аннотация

Жалпы тілді қоғамдағы тарихи, әлеуметтік, мәдени, рухани өзгерістердің айнасы деп танымыз. Қазір лингвистика ғылымы да өзінің зерттеу нысанын әлдеқайда кеңейте түсті. Әсіресе, тілдік бірліктердің танымдық сипатын зерделеуде біршама іргелі жұмыстар жүргізілуде. Соның бірі – киелі сандарды зерттеу. Сан ұғымдарымен байланысты қалыптасқан халықтық ұғымдарды зерделеу, оны әлем халықтары түсінігінде талдау әлемнің тілдік бейнесі туралы түсініктерді қалыптастырады. Мақалада жеті санына қатысты тілдік бірліктерге таным тұрғысынан талдау жасалды.

Кілт сөздер

Сан, жеті, ұлттық дүниетаным, символ, астрономия, миф, фольклор, салт-дәстүр, дін, мәдениет, ұлт,

134

COGNITIVE CHARACTERISTICS OF NUMBER SEVEN

Didar RYSKULBEK,

prof. TynyshtykYERMEKOVA,

Gulnar YESKERMESSOVA

Kazakh National Women's Teacher Training University

ABSTRACT

We recognize language as a mirror of historical, social, cultural, and spiritual changes in the society. Now linguistic science has significantly expanded its research form. In particular, some fundamental work is being done to study the cognitive nature of language units. One of them is the study of sacred numbers. The study of popular concepts associated with the concept of number, its analysis in the understanding of the peoples of the world forms the concept of the linguistic image of the world. The article provides a cognitive analysis of language units related to the number seven.

Keywords

Number, seven, national worldview, symbol, astronomy, myth, folklore, customs, religion, culture, nation,

135

YEDİ SAYISININ BİLİŞSEL ÖZELLİKLERİ

ÖZET

Dili toplumdaki tarihsel, sosyal, kültürel ve manevi değişikliklerin bir aynası olarak kabul ediyoruz. Şimdi dil bilimi, araştırma biçimini önemli ölçüde genişletti. Özellikle, dil birimlerinin bilişsel doğasını incelemek için bazı temel çalışmalar yapılmaktadır. Bunlardan biri kutsal sayıların incelenmesidir. Sayı kavramı ile ilişkili popüler kavramların incelenmesi, dünya halklarının anlaşılmasındaki analizi, dünyanın dilsel imgesi kavramını oluşturur. Makale, yedi numara ile ilgili dil birimlerinin bilişsel bir analizini sağlar.

Anahtar kelimeler: Sayı, yedi, ulusal dünya görüşü, sembol, astronomi, efsane, folklor, gümrük, din, kültür, ulus,

Сандар – адам баласының табиғаттың сырын түсінуге бағытталған іс-әрекетінің жемісі. Көне мифологиялық таным бойынша әр санның магиялық күші бар деп саналады. Сондай қасиетті сандардың бірі – жеті.

«Жеті» санының этимологиясына қатысты түрлі жорамалдар бар. Мәдениеттанушы Ж. Жұмашева «жеті» сөзін «жет», «жету» етістігімен байланыстырып, әр істің нәтижесі, соңғы нүктесі ретінде қолданған деп көрсетеді. Сондай-ақ «Ж.Галевише «жеті» есімі «жету» етістігінен, А.Вамбери мен М.Хортманша «жетті» («жеткен-di», «iет-di») сөзінен, Г.И.Рамстедше «йе» мысалы, «ет же» мағынасында) сөзінен шыққан. Н.Я.Маррдың түсіндіруінше «жеті» сөзі «дин-ти»... «ти» - 5, «дин» - 2. Сонда $7=2+5$ ... Н.Я.Марр өзінің сан есім жөніндегі жалпы схемасын түркі сандарына қолданып, оларды «дин», «ти» элементтері арқылы үнді-европалық тілдердің «айн», «ди» («дуа»), «тис» есімдеріне жақындастырмақшы болған. Мұндай түсіндірмелер ғалымдардың көпшілігін қанағаттандырмады [2]. Ал ғалым Н.А.Смаилович [3] жеті сөзінің этимологиясын «жеу» етістігімен сәйкестендіреді. Бұдан бөлек «сандардың атаулары саусақпен қатысты» болуы мүмкін деген пікірді де негізге алуға болады [4], [5]. «Алты» мен «жетінің» алғашқы түрі «ал тағы» мен «және тағы» сияқты. Санаудың түпкі тегі саусақ екенін еске алсақ, бір қолдың саусақтарын санап болып, екінші қолға көшкенде «тағы біреу қос» дейміз. «Тағы» сөзі түркі тілдерінде «тау» болып өзгерген. Мысалы: Мұз тауы – «Мұзтағ», Қара тау – «Қара тағ», Нефть тауы – «Небітдағ». «Және тағы» – әлгі алтыға тағы да біреу қос». «Және» сөзі қысқартылып, «жә» деп те айтылған. Сонда «жә, тағы» сөздері бірігіп, «жетеу» болып шығады. 6 мен 7 есімдері бірталай халықтарда осылай жасалған. Мәселен, 6 мен 7 сандары римше VI және VII түрінде жазылады. Мұндағы V таңбасы әуелде сол қолдың, 1 таңбасы оң қолдың бір саусағының суреті болған, сөйтіп VI цифры «ал тағы біреу» мағынасын берген. $VI=V+1$, «алтау» - «ал тағы», $VII=VI+1$, «жетеу» - «және тағы» [2, 143]. Жеті саны атауының тым ерте заманнан келе жатқандықтан қалай пайда болғандығы туралы нақты тұжырым жасау қиындық тудыратыны анық. Жалпы сан атауларының пайда болуы және тарихы туралы түрлі болжамдар айтылғанымен нақты сақталған дерек жоқ.

Жеті саны – әлем халықтарында өзінің символдық мәнімен, киелі мағынасымен ұлттық ұғымға орныққан сан. Мысалы, моңғол тілінде жеті санының символдық мәніне айналған «жолоон бурхан (жеті қарақшы), давхцак, давхардак (жеті қабат), долоон үл (жеті ата)» сияқты тіркестер моңғол халқының дүниетанымындағы жеті санының киелі сипатын дәлелдейді [6, 123]. Дәл осындай мазмұнда жетіқарақшы (аспан жұлдызы), жеті қабат (көк аспан), жеті ата (әке, бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, туажат) ұғымдары қазақ халқында да жеті санының қасиетін көрсетеді. Ал гректер жеті санын кие тұтып, Ніл өзенінің бірнеше тармағы болса да жеті тармағы бар деп санаған. Ал жапондықтар «жеті саны жақсылық әкеледі» деп сенген. Осылайша дүниежүзі елдері бойынша жеті саны ерекше күшке ие сан ретінде бағаланып, өмірдің барлық саласынан көрініс береді.

Жеті санының магиялық сипаты туралы көптеген зерттеушілер өз еңбектерінде көрсеткен. Санның мәнін жан-жақты зерттеген ғалымдардың көпшілігі (І.Кеңесбаев, Ә.Хасенов, Н.Уәли, Я.Н.Март, А.Кононов т.б.) оның мифтік, діни, философиялық, астрологиялық, тағы басқа ғажайып сырға ие екенін айтады. Тіпті жеті санын «магическая семерка», «сумма мира» деп те атаған [7, 294]. Ғажайып пен құпияға толы сандар әлемін зерттеушілердің пікірі бойынша сандарды тек математикалық тұрғыдан ғана емес түрліше сипатта қарастырудың маңызы зор. Себебі сан – әмбебап категория. Бұл туралы ғалым Н.Я.Марттың пікірін айта кеткеніміз жөн: «Если возьмем из современной, тем более древней, человеческой речи культовые термины и слова морали, легче всего понять, какая исключительная роль сыграла в этом отношении числительными в сметании как плевелы взращивавшихся классово культурным человечеством граней и так же племенных и национальных и социальных» [4, 8]. Ал дінтанушы, арабист-ғалым Аннемари Шиммель өзінің еңбегінде сандардың мәдениаралық портретін діни (ислам, будда, христиан) және мифтік тұрғыда талдап, сан атауларын заттарды бір-бірінен ажыратып танудың өлшемдік, шамалық көрсеткіші, қоршаған әлемді танып-білудің тілдік мазмұны ретінде көрсетеді. Математикалық сандарды шығыс мәдениетінен бастап, пифогоршылар философиясымен сәйкестендіріп, үнді және қытай мәдениетінен және Библиядан бастап Шекспирден мысалдар келтіре отырып дәлелейді [8]. Жалпы сандарға тән көпқырлылықты ескере отырып, сандар жүйесін түрлі сипатта, яғни халықтық наным-сенім, діни көзқарас, мифтік түсінік, астрономиялық зерттеу, фольклорлық негізде қарастырудың маңыздылығы артып отыр. Ол үшін жеті санының ұғымдық ақпаратын төмендегіше топтастырып көрсеттік.

139

Астрономиялық	Фольклорлық, мифтік	Әдет-ғұрып, наным-сенімдік	Діни
Жеті планета Жеті күн Жеті құдай Жетіқарақшы Жеті қат көк Жеті жұт Жеті амал Жеті ғалам	Жеті басты жалмауыз Жеті басты айдаһар Жеті қат жер астына түсу Жеті қабат сауыт кию Жеті қабат қорған Жеті дариядан өту Жеті күн ұйқы Жеті күн жол жүру Жет рет айналу Жеті – желке (санамақ) Жеті қабат арқанды үзу	Жеті-денсаулық Жеті ата Жеті жарғы Жеті жабу Жеті жас Қырық жеті Жеті қазына	Жетісін беру Жеті әулие Жеті шырақ Жеті шелпек Жеті әліп Жеті күн Құранның жеті хаты Жеті періште Жеті пайғамбар Жеті құдай

Ерте заманнан бері «жеті» саны қазақ халқының ұғымында қасиетті сандардың бірі болып, ұлттық дүниетанымында өзіндік ерекшелігімен әлі күнге дейін киелілік сипатынан ажырамай келеді. Мұның себебі өзге халықтар мәдениетінде де кездесетіндігінен болса керек. Мысалы, жеті саны әлем халықтарының барлығында дерлік ерекше сипатқа ие сан болып саналады. Ең әуелі бұл түсінік вавилондықтарда ай жартысының жеті күнде ұлғаятынын анықтау барысында бұдан 4000 жыл бұрын пайда болған екен. Астрономиялық зерттеулердің нәтижесінде жеті планета (вавилондықтар планеталарды құдайлар деп түсінген), кейін жеті күндік апта пайда болған. «Апта» - «жеті» мағынасындағы көне сөз, ол санскритше саптан, парсыша һәфта, грекше хәпта, румынша шәпта, латынша септем болып айтылады [2, 128].

Қазақ тіліндегі «жеті күн» тіркесіне парсының «апта», арабтың «жұма» деген сөздері синоним ретінде қолданылады. Бұл туралы І.Кеңесбаев: «Мұсылман дініндегілер аптаның жеті күнін (дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, жұма, сенбі, жексенбі) иран тілдері бойынша атайды. Ал одан бұрын не деген екен? Бұл сұраққа әзірше, үзілді-кесілді жауабымыз жоқ. Жай бағдар-болжау ретінде мынаны айтуға болады: бірінші, екінші, ... күн деген тәрізді ізбен айтылуы ықтимал. Айталық орхон жазуларында ілкі күн (ілкі күн өлтүрім), екінші күн (екінші күн қоп өлтүрім) деген тіркестер бар. Бұлар аптаның жүйесімен айтылған бірінші күн, екінші күн бе, әлде болған оқиғаның алғашқы күні, екінші күні деген орайда айтылатын жай күн ретін атау ма, ол жағы көмескі» [9, 48]

Жеті күннің пайда болуына себеп болған жеті планета қазақ халқында «жеті қат көк» деп аталады. «Ай, Меркурий, Шолпан, Күн, Қызыл жұлдыз (Марс), Мүштәри (Юпитер), Сатурн. Осы жеті жарық шығыс астрономиясында жеті қат (қабат) көк деп аталады [10, 103]. Мұның түпкі мәнінде бағзытүркілік «санға сыйыну» дәстүрі жатқанын аңғармау мүмкін емес.

Қазақ жұлдызшылары аспан денелерінің (күн, жұлдыз, ай) бағытына, тууына, шығуы мен батуына, көрінуіне, пішініне, толуына қарай ертеңгі күнді, келген мезгілді анықтаған. Соған орай жеті амал қалыптасқан. Олар: «1. Күннің тоқырауы. Жаз мезгіліндегі күннің тоқырауы 21 маусымда. Қыс мезгіліндегі күннің тоқырауы 22 қаңтарда. 2. Қарашаның қайтуы – бұл айда құс оңтүстікке қайтып, алғашқы қар түседі. 3. Үркердің батуы: маусым айы туғанда үркер жұлдызы мүлдем көрінбей кетеді. Осыған орай осылай аталған мезгіл. Халықтың «Үркер жерге түспей жер қызбайды» деген қанатты сөзі бар. 4. Мұздың қатуы: судың бетіне жұқа мұз қататын мезгіл. Қарашаның суығы басталады. 5. Киіктің матауы: Үркер бататын қыс мезгілін білдіреді. Үркер 11 қаңтарда батады. 6. Қыс тоқсан: қыс тоқсанында қыс айлары кіреді. 7. Ай тоғамы: егер ай мен Үркер шоқжұлдызы бір мезгілде көрінсе, ол түйісу деп аталады» [11]. Бұл – шамандық наным бойынша бабаларымыздың күнге, отқа, суға табынғандығының белгісі. Соның тағы бір дәлелі – жеті нан (жеті шелпек). Көне түркі танымы бойынша нанды күнге ұқсатып дөңгелек етіп пісіру – күнді құрмет тұтудың, күнге табынудың белгісі. Ал санының жеті болуының бір себебі жеті ғаламмен (*планета*, *шумерлерше құдай*) тікелей қатысты болса керек.

Көшпенді қазақ мәдениетінде жеті саны астрономиялық пайымдаулармен тікелей байланысты екендігіне жеті ғалам, жеті дүние, жеті амал, жеті күн, жетіқарақшы, жеті қат көк сияқты ұғымдар дәлел бола алады. Бұл бабаларымыздың аспан әлемінің сырына қаншалықты қызыққандығын көрсетіп қана қоймай, жеті санының мазмұнын тереңдете түсері анық.

«Жеті» саны қазақ танымында тым ерте кезден бастап мықтап орын алған. Сандардың тарихына байланысты екі түрлі ұстанымды айтуға болады. Бірі – мифтік түсінік болса, екіншісі – танымдық. Алғашқысын адамзат баласының қоршаған ортаға қатысты қорқыныштан, үрейден, шамандық түсініктен туған десек, кейінгісі адам өзін табиғаттың бір бөлшегі ретінде тануынан пайда болған. Қазақ ұғымында сандарға қасиет беру дін пайда болғанға дейін орын алған. Олар дейтін себебіміз ауыз әдебиеті үлгілерінде кездесетін «жеті басты жалмауыз», «жеті басты аждаһа», «жеті қат жер астына түсу» сияқты үлгілер жеті санының маңыздылығын көрсетеді. Сан мен сөздің өзара байланысындағы магиялық күштің болатындығына сенген бабаларымыз батырларына жеті қабат сауыт кигізіп, жеті қат жердің астына түсіріп, жеті қабат қорғанды жарып өткізіп, жеті дарияны кешкізіп, жеті қабат арқанды үздіріп, ақыр соңында мұрат-мақсатына жеткізеді. Мұндай жетілік баяндаулар әлем халықтары ауыз әдебиетінде жиі кездеседі. «Мәселен, түркі халықтарына ортақ мұра «Қорқыт ата» дастанында сандар жиі ұшырап, ерекше орын алады. Дерсеханның әйелі баласының жарасын емдеу үшін Қыдырдың насихатына сүйеніп, жеті тау гүлін жинап, дәрі жасайды. Оғыз батыры Қарагөме ұзын мұртын жеті жерінен түйіндейді. Бамсы Бейрек жеті қыздың үміті болған. Салар Қазан жеті күндік азықпен жолға шығып, еліне қайту үшін жеті күндік мерзім белгілейді, жеті күн, жеті түн жол жүреді, жеті қабат алаңды айналады. Салар Қазанға кездескен айдаһардың жеті басы болса, кәпір қыздың жасы да жетіде. Төбекөз Оғызды жеті қабат жерден әріге қуады. Оғыз билері жеті күн ұйықтайды, жауды жеңгенде, той-томалақта жеті күн ішіп-жейді. Қамауда жатқан Басат батыр құдайға құлшылық еткенде жеті жерден есік ашылады. Жеті санының әр түрлі жолдармен осылай қайталанып өлуі «Көроғлы» мен «Қартағы мергеу» дастанында да ұшырайды. Мәселен, «Қартаған мерген» дастанындағы қарт аспанды жеті айналып, жеті рет қыдырады» [12, 22].

Дәл осындай жеті санымен байланысты қалыптасқан ертегінің мотивтері әлем халықтарының бірсыпырасында кездеседі. Үнді халқында «жеті данава», «жеті ана», «жеті рихи», «жеті мұхит», «жеті мүше», «жеті жан» сияқты тіркестер ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталған. Осындай түсініктер араб-парсы, орыс, қытай, моңғол, корей халықтарында да бар. Мысалы, «грек мифологиясы бойынша Минотаврға /жалмауызға/ афиналықтар тоғыз жыл сайын жеті боз бала мен жеті бойжеткен қызын құрбандыққа беріп отырыпты [12, 49]. Ал ағылшын танымында айна құдайлар қолданатын қасиетті зат ретінде саналып, оны сындырсаң «жеті жылдық бақытсыздыққа ұшырайсың» деген мифтік түсінік қалыптасқан [13].

Жалпы жоғарыда көрсетілген мысалдардан әдебиет әлеміне енген киелі сандарда сиқырлы тылсым күш, жасырын сыр бар деп танығандығын байқаймыз.

Қарапайым тіршіліктен бастап халық арасындағы наным-сенімдер мен салт-дәстүрлердің қазақ халқының өмірінде орны ерекше. Ең әуелгі жеті, ол – денсаулық. «Жеті – денсаулық деуі адам басындағы жеті «терезе» – екі көз, екі құлақ, екі танау және ауыз бар, денсаулық осы жеті қуысқа байланысты деген [14, 167]. Адам баласының өміріндегі жеті санының маңыздылығы осылай дене мүшелерінен басталып жеті атаға жалғасады. Яғни қазақ халқы ұрпағының дені сау болуы үшін жеті атаға (әке, бала, немере, шөбере, немене, шөпшек, туажат) дейін қыз алыспаған. Уақыт өте келе туыстық өлшем осы «жетімен» көрсетіліп, жеті атасын білу міндеттелген. Қазақта «жеті атасын белмеген жетесіз» деген сөз осыдан қалған. Ұрпағының қанының тазалығын, денінің саулығын ойлаған бабаларымыз жеті атаға толмаған әулетпен құдаласпаған. Мұндағы себеп – физиологиялық және психологиялық ауытқудың және генетикалық өзгерістердің алдын алу. Медицинада тұқым қуалайтын аурулардың көбі гендік ұқсастықтан пайда болатынын, яғни туыс адамдардың некелесуі дұрыс емес екендігін дәлелдеген. Мысалы «генетикалық зерттеу бойынша баланың бойында әкесінің қаны – 50%, немереде – 25%, шөбереде – 12,5%, шөпшекте – 6,25%, неменеді – 3,125%, туажатта – 1,56%, жүрежатта – 0,78%» сәйкестік кездеседі екен (Нұрхан Хамезұлының жазбасы бойынша). Қазақ халқында жазылмаған дала заңдарының негізінде қабылданған Тәуке ханның «Жеті жарғысында» да «Жеті атаға дейін қан араластыру өлімге немесе ағайындар белгілеген жазаға бұйырылады» деп көрсетілген. Ел аузында «қарғыс жеті атаға жетеді» деген мақалдың да айтылуы тегін болмаса керек. Бұдан бабаларымыздың жеті санын қасиетті деп санауының тереңінде үлкен білім жатқандығын аңғармау мүмкін емес. Осыған ұқсас «монғолдар жеті атаға дейін ат қояды. Түріктер мен тәжіктер де түбін білу үшін жеті атаны атап шығу әдетке айналған. Түріктер: «Мен жеті атадан бері темірші ұстамын» немесе «Жеті атам осы елде өмір сүреді» деп айтады. Тәжіктерде де осы ұғым бар [12, 22]. Жалпы түркі халықтарында отбасылық ғұрып бойынша өз бабалары туралы білу міндеттелген.

Қазақ салтында дүниеге келген сәбидің жеті күн ішінде кіндігі түсіп бесікке бөленеді. Бесік – түркі халықтарында киелі ұғым. Бабаларымыз бесікті ашық тастамаған, жұртта қалдырмаған. Тіпті пайдалануға жарамсыз қалғанның өзінде биік жерге іліп қойған. Сонымен қатар бесік – тәрбиенің бұлағы. Бесік жырын тыңдап өскен бала ұлттық құндылықтарды бойына сіңіріп өседі. Бесікке бөленген сәбидің саулығы, тыныштығы үшін үстіне жеті түрлі зат: дастархан, қамшы, жүген, шапан, тон, кебенек, атасының сырт киімін жапқан.

Мұсылман заңы бойынша ер бала жеті жасқа толғанда (кейде бес) сүндетке отырғызу салты бар. Бабаларымыз «Жеті жас – жетілген жас» деп айтуының түпкі мазмұны осыда болса керек. Бұл кезең бала жасының физиологиялық жетілуімен ерекшеленеді, жеті жаста тісі түсіп, ойы толысады. «Жетіге келгенше жерден таяқ жейсің» дегендегісі де осыған келіп саяды. Ал қыз баланы анасы сымбатты болып өсуі үшін жеті жасқа толған соң беліне белбеу тағатын болған. Адам баласының дүниеге келгенінен бастап о дүниеге жөнелткенге дейін жеті санымен байланысты қалыптасқан ғұрыптар өте көп. Соның бірі – қаза болған адамның жетісіне дейін әйелі мен қыздары шашын жайып, өрмейтін болған. Бұл аза тұтудың белгісі ретінде орындалатын және қайтыс болған кісінің жаны жетінші күні үйіне оралады деген түсініктен туған.

Қазақ халқында қыз бала дүниеге келгенде «қырық жеті» туылды деп сүйінші сұраған. Мұнысы қыздың қалың малына берілетін жөн-жоралғылары мен малдың санын білдіреді. Ал «түркі халықтарында бала тумаған әйелдің жеті үйден ұн алып «Бибі Сүйшембі анаға» арнап құдайы беру ырымы» болған екен [15, 34].

Жеті саны қазақтың тұрмыс-салтында қажеттілік мазмұнында жеті қазынамен беріледі. Адамның өмір сүруіне қажетті жеті заттың тізімі нақты емес. Ел аузында жеті қазынаның бірнеше варианты бар. Ә.Қайдардың зерттеуі бойынша жеті қазынаға ер жігіттің жеке басына, тіршілік етуіне қажетті заттар берілсе [16, 20-21], І.Кеңесбаев жалпы адамзаттың өмір сүру қажеттілігін қарастырады [17, 3-14]. Ал Ж.Мусин қазынаны малдан іздейді [18, 89]. Негізінде өте жиі кездесетін нұсқасы: 1) жүйрік тазы, 2) қыран бүркіт, 3) перен [берен] мылтық, 4) сұлу қыз немесе сұлу әйел, 5) жүйрік ат, 6) ер жігіт, 7) ілім-білім. Әрине, ел аузында жеті қазына туралы бұдан басқа да түсініктер жоқ емес.

Байқап отырсақ, қазақ халқының тұрмыс-салтында, әдет-ғұрпында кездесін сандар оның мәдениетімен, дүниетанымымен тығыз байланысты. Символдық мәнге ие болған мұндай сандардан халықтың этномәдени өмірін танып білуге болатынын аңғардық.

Қазақ халқының ескі сенімі бойынша бақсылық, балгерлікті діни түсініктің негізінде қалыптасқан деп санайды. Бал ашу, балгерлік – жаратылыс пен табиғатты бақылау нәтижесінде пайда болған сәуегейлік білім. Бал ашудың бұл түрін басқаша құмалақ ашу деп те атайды. Құмалақ ашу кезінде «жетіскеннің жетеуі» немесе «жеті әліп» деген тұрақты тіркес бар. «Мұндағы жеті әліп маңдайы ашылған, бақыт қонған, қыдыр дарыған деген мағынаны білдіреді. Бұл – құмалақ ашуда ең сирек ұшырасатын құбылыс. Әліп – алып – әліф қазақ халқының аспан ертегілерінде «Бермес ханның жеті ұлымен» яғни аспан әлемімен байланыстырылады [15, 36]. Бұл фразеологизмдер тек ғұрыптық діннен немесе мифологиялық түсініктен хабар беріп тұрған жоқ, сонымен қатар астрологиялық мазмұнды да білдіріп тұр.

Қазақ тіліндегі жеті санының символдық дәрежеге жетуіне ислам дінінің де әсері мол. Ислам дінінде жеті санымен байланысты қалыптасқан түсініктер Алла тағаланың дүниені жаратуымен сәйкестендіріледі. Бірінші күні – жарықты, екінші күні – аспанды, үшінші күні – жерді, төртінші күні – балықтар мен құстарды, бесінші күні – ай, жұлдыз, күн, алтыншы күні – жануарлар, жетінші күні – адамдар жаратылған. Бұған қоса Құран Кәрім жетінші ғасырда түскен деген болжамдар айталады. Ал «бала ананың құрсағында жеті қырық күн жатады да екі жүз сексенінші күні Алланың әмірімен жарық дүниеге шығады. Дүниеге келген адамның рухани өсуінің жеті сатысы да ана құрсағында жатып даму заңдылықтарымен үйлестірілген. Осы жеті санының барлық сынынан өткен адам ғана Құдайға жетеді, пайғамбар дәрежесіндегі ұлы әулие болады» деп сенген [15, 97]. Ал Құранның аудармасында (Халифа Алтайдың аудармасы бойынша) жеті сөзімен келетін тіркестердің саны 21 рет кездеседі. Бұл жеті санының ислам дінінде де қасиетті саналғандығын көрсетеді. Ал христиан діни түсініктері бойынша жетіге тән сипат Інжіл кітабында берілген. Мысалы, «Христос жетінші күні аспанға ұшып барып, жетінші күні қайта дүниеге келді» деген уағыз бар [19].

Анатолияда және барлық түрік тайпаларында жеті саны қасиетті деп саналады. Алтай түріктерінің айтуы бойынша, айдың тұтылуында «жеті бастың қасқырлы беті» бар. Құранның жеті хаты бар. Таваф - Каабаның айналасында жеті рет дұға. Суфизмде жеті мекеме және жеті өріс бар. Құранда жеті қабатты мағынасы бар және жеті қарат бойынша оқылады. Намаздың әрбір намазы жеті бөліктен тұрады. Исламның Батуи түсіндірмесіндегі Құдай есімдерінің суреттері деп сипатталған сүйіспеншілігінен өткен жеті періштелер мен жеті пайғамбар бар. Денсаулықтың түпкілікті мақсатына қол жеткізу үшін жеті кезең бар [20].

Бұдан өзге адамзат өркениетінің көшбасшысы аталатын шумерлер де жеті санын қасиетті санап жеті құдайға (*ану (шошқа), эа (арыстан), энги (өгіз), щинина (қой), набу (ешкі), ранар (мысық), еркіала (қоян)*) табынған. Қорытындылай келе, біз әлем халықтарына ортақ жеті санымен берілетін ұғымдар қатарын анықтадық.

Жеті планета (жеті құдай, жеті қат көк)	грек, үнді, шумер, араб-парсы, орыс, қытай, моңғол, корей
Жетіқарақшы	моңғол, қырғыз, қазақ
Жеті басты айдаһар (дәу, жалмауыз)	грек, үнді, иран, араб-парсы, орыс, қытай, моңғол, корей
Жеті күн	шумер, парсы, араб, әлем халықтары
Жеті шырақ	христиан, иудаизм, қазақ,
Жетісін беру	қытай, мұсылман халықтары
Жеті жас	әлем халықтары
Жеті күндік ұйқы	Үнді, қазақ
Жеті күндік жол	үнді, қазақ,
Жеті рет айналу	араб, қазақ, үнді
Жеті қабат қорған	үнді, қазақ
Жеті қабат жер астына түсу	грек, үнді, қазақ, моңғол
Жеті ата	моңғол, қырғыз, қазақ, түрік, тәжік
Жеті әулие (жеті шәріп)	мұсылман халықтары
Жеті шелпек (құдайы нан)	әлем халықтары (атауы, саны түрліше)

Жалпы сандарға тән тереңдікті жеке бір ұлттың шеңберінде ғана емес, әлем халықтарына ортақтықта қарастырудың маңыздылығы артып отыр. Бұл туралы М.Әуезов: «Қазақ халқының ескілігі жалғыз қазақтікі емес, жалпы түрік жұртының ескілігі деп саналуы керек» [21, 10] деген болатын. Дүниені қабылдау әр этноста өз мәдениетіне, танымына, болмыс-бітіміне сай түрліше болғанымен, заттар мен құбылыстар, уақыт пен кеңістік адамзатқа ортақ. Сондықтан киелі сандар бір мезгілде әрі идиоэтникалық, әрі универсалдық категория ретінде танылады.

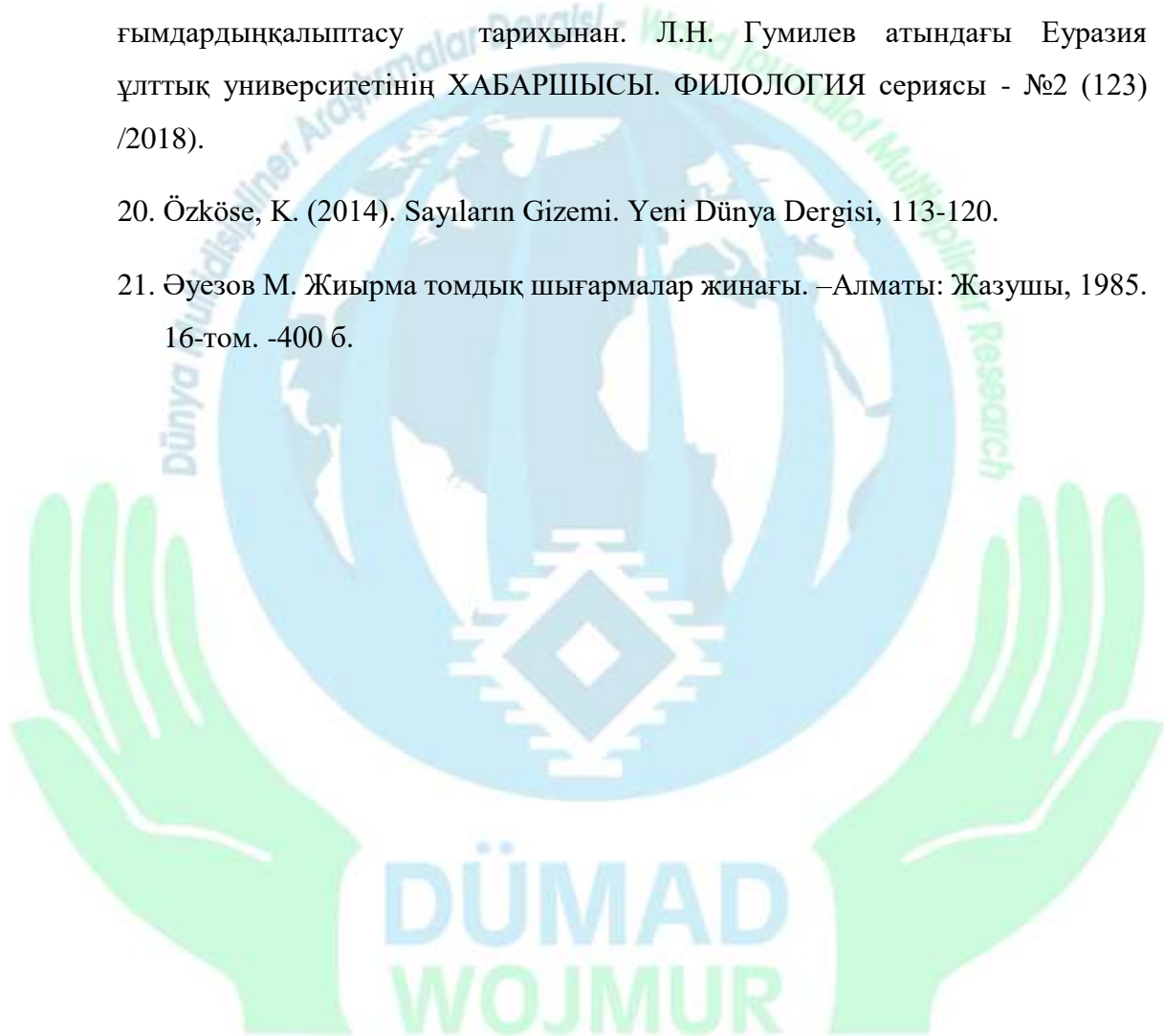

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қожахметова М. Адам құпия. -Алматы, 1997. 234 б.
2. Ежелгі мәдениет мұралары. Ред. Бас. Ә.Марғұлан. «Қазақстан» баспасы, - Алматы. 1966. 212 б.
3. Смаилович А.Н. Турецкие числительные количественные и обзор попыток их толкования. // Языковые проблемы числительных. –М., 1927.
4. Марр Я.Н. О числительных. Языковые проблемы по числительным. –Л., 1927. 96с.
5. Жәутіков А. Математиканың даму тарихынан. –Алматы: Мектеп, 1967. 332б.
6. Базылхан Б. Қазақша-моңғолша сөздік. -Улан-Батор. 1977. 400 б.
7. Топоров В.Н. Числа. –Мифы народов мира. т2. -М., 1982. с. 630.
8. Annemarie Shimmel. The Mystery of Numbers. Oxford University Press, 1994., -336с.
9. Шаһарман Г. Қазақ тіліндегі сан есім сөздерден жасалған туындылардың мағыналық ерекшеліктері. Фил.ғыл.канд. дисс. -Алматы, 1988.
10. Уәли Н. Жұмбақ жетілер. «Жалын» журналы, 1988. №3, мамыр-маусым.
11. <https://e-history.kz/kz/publications/view/2271>
12. Тәжиев Қ. Киелі сандардың генезисі және эпикалық жырлар мен жыраулар поэзиясындағы көркемдік қызметі. Фил.ғыл.канд. дисс. -Түркістан, 2004.
13. The folklore society. Devoted to the study of folklore and tradition// <http://www.folklore-society.com> (10.04.2012).
14. Ысқақов М. Ғылым және соқыр сенімдер. –Алматы: Қазақстан, 1965.
15. Дүсіпбаева Қ. Қазақ ескіліктерінің сандар жүйесіндегі тілдік көрінісі. Фил.ғыл.канд.дисс. -Алматы, 2001.

- 16.Қайдар Ә. Этнолингвистика //Білім және еңбек. 1985, №10.
- 17.Кеңесбаев І. «Жеті», «үш», «тоғыз», «қырықпен» байланысты ұғымдар // ҚазССР Ғылым акад. хабарлары. Филология сериясы, 1946. 4 шығар.
- 18.Мусин Ж. Жеті қазына деген не?// Қазақ тілі мен әдебиеті. 1992, №5-6.
- 19.Абдразакова А.А., т.б. Сан компонентті кейбір киелі ұғымдардың қалыптасу тарихынан. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ сериясы - №2 (123) /2018).
20. Özköse, K. (2014). Sayıların Gizemi. Yeni Dünya Dergisi, 113-120.
21. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. –Алматы: Жазушы, 1985. 16-том. -400 б.

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

151

RURAL SCHOOL IN KAZAKHSTAN: FROM URBANIZATION TO INNOVATION

B. K. Vasic 1, D.G. Summers 2, G.U. Utemissova 3

1 Society for Academic Succes, Nish, Serbia

2 Kenmore Elementary, WA, USA

3 Baishev University, Aktobe, Kazakhstan

Abstract.

Modernization of the education system in Kazakhstan mainly involves ensuring the high quality of educational services provided by educational organizations. At the same time, the effectiveness of the educational process is directly dependent on an efficient, professionally organized system of managing the results of external and internal assessment of the educational achievements of students. The introduction of the updated educational content in 2016 showed that primary school-age children could show a high level of development of thought processes such as observation, analysis, and reasoning. The research was conducted on Secondary school № 22, TC "RISHKA", Aktobe, Aktobe region. The survey included elementary school children from the first, second, and third grades (N=65). The first-graders were 27 (17 boys and 10 girls); second-graders were 19 (10 boys and 9 girls); third-graders included 19 people (8 boys and 11 girls).

Children are persons who have not attained the legal age for consent to treatments or procedures involved in research; in Kazakhstan, anyone under the age of 18 is considered a child. That is why we requested parents to fill the consent form. We analyzed and studied the reading skills of elementary school children (grades 1, 2, 3) on three indicators: fluency, correctness, and awareness of reading. We divided the respondents (1st grade) into 3 groups: 1 group - children who could read when entering school, 2 group - children who knew letters but could not read when entering school and 3 group - children who could not know letters and could not read when entering school.

The following methods were used to study this skill: analysis of fluency and correctness of reading in younger schoolchildren (by T. G. Egorov), analysis of the level of awareness of reading and comprehension in younger schoolchildren (by M. P. Voyushina). Reading fluency (from lowest to highest) for elementary students requires the following: 1st grade - 15 to 40 words; 2nd grade - 35 to 65 words; 3rd grade, 50 to 85 words. The results showed that first graders had two students with High Literacy Speed (Max=45; Me=16.8); the majority of students showed a low level of Literacy, 16 students showed low results in Reading Rate (Min=7, Std.=9.2). We should mention the fact that students who demonstrated the best reading scores were able to read before the beginning of the school year. The fluency of reading for grade 2 students is average: high fluency rate (N=2); average fluency rate (N=7); low fluency rate (N=10), where most of the students showed results below that average (Me=33, Std=13.4). The results of third-graders demonstrated a low result in Reading Proficiency Test (Me= 44.2, Std=14.2). The results of reading comprehension were shocking 53% of participants were still on the Fragmentary level. The results of PISA 2018, which includes measuring children's understanding of the text, have become widely known. After a while, many professional publications have published materials testifying our weakness in reading literacy.

Keywords: criterion evaluation, cumulative evaluation of the section, cumulative evaluation of the quarter, functional literacy, primary schoolchildren.

**ИЗМЕНЕНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА
ФУНКЦИОНАЛЬНУЮ ГРАМОТНОСТЬ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ**

Б.К. Васич¹, Д.Г.Саммерс², Г.У.Утемисова³

¹Society for Academic Succes, Nish, Serbia

²Kenmore Elementary, WA, USA

³Баишев Университет Актобе, Казахстан

Аннотация.

Обновленное содержание образование Республики Казахстан – это программа образования, которая в будущем будет удовлетворять запросам будущих поколений. Обновленное образование – это гарант будущего. Обновленное образование важно по многим критериям: ученик в центре образования стоит как личность, которая умеет думать, исследовать, проводить опыты, умеет использовать функциональную грамотность, творчество в работе, работа индивидуально и в группе. Внедрение обновленного содержания образования в 2016 году показало, что дети младшего школьного возраста могут показывать высокий уровень развития мыслительных процессов, таких как: наблюдение, анализ и рассуждение.

Выборка: респонденты младшей возрастной группы, а именно ученики 1, 2 и 3 класса. Всего участвовало 65 человек: 27 человек (1 класс) из них 17 мальчиков и 10 девочек; 19 человек (2 класс) из них 10 мальчиков и 9 девочек; 19 человек (3 класс) из них 8 мальчиков и 11 девочек.

154

В данном исследовании нами проводился анализ и изучение навыка чтения у младших школьников (1,2,3 классы) по трём показателям: беглость, правильность и осознанность чтения. Мы разделили респондентов (1 класс) на 3 группы: 1 группа – дети, которые умели читать при поступлении в школу, 2 группа – дети, которые знали буквы, но не умели читать при поступлении в школу и 3 группа – дети, которые не знали букв и не умели читать при поступлении в школу. Для исследования данного навыка были использованы следующие методы: анализ уровня развития беглости и правильности чтения у младших школьников (по Т. Г. Егорову), анализ уровня осознанности чтения и восприятия у младших школьников (по методике М. П. Воюшиной).

По результатам исследования было установлено, что у младших школьников выявлен низкий уровень развития беглости чтения, однако большинство учащихся находятся на среднем уровне развития правильности и осознанности чтения.

Разрешение данной проблемы возможно по мере исследования значительных аспектов проблемы развития навыка чтения у младших школьников.

Ключевые слова: критериальное оценивание, суммативное оценивание раздела, суммативное оценивание четверти, функциональная грамотность, младшие школьники.

RURAL SCHOOL IN KAZAKHSTAN: FROM URBANIZATION TO INNOVATION

Thus, the article reveals the specific features of functioning of rural schools in the Republic of Kazakhstan and the results of implementation of a new alternative model of functioning - a complex "resource center - magnetic schools". The policy of territorial development towards urbanization was proclaimed in Kazakhstan back in 2006. However, its beginning can be considered 2018, when the Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 was adopted. We shall return to the issue of rural development. The new regional policy is focused on the development of economic growth centers. These, in addition to cities, include support villages (314 out of 6,660) and border areas. Funding will be allocated only for perspective villages. The potential of rural settlements and villages is determined by the executive authorities through monitoring of socio-economic development.

156

The end of 2017, the share of the rural population in Kazakhstan was 42.6%, and that of the urban population was 57.4%. The population growth in rural areas was 0.8% (up to 7.73 million people), in cities - 1.7% (up to 10.43 million people). In other words, the urban population is growing twice as fast as in rural areas. According to statistics of the education system of Kazakhstan in 2018, there were 7,047 schools with a contingent of about 3 million students (2,972,319 students), of which 5,348 (1,394,785 students) were in rural areas, including 2,944 small schools (204,121 students). According to Statistic Committee (2018), with these sharp discrepancies, both schools are causing some difficulties facing contemporary rural schools in our country that affect the whole learning process itself. Some of the pervasive problems can be classified as follows, which are ubiquitous for most of the rural schools: lack of specialists, lack of knowledge, lack of internet and ICT, lack of adequate facilities. Even though the country's leadership raised the issue of digitalization of education many years ago and has achieved significant results, many problems remain in the development of ICT in education, especially in small schools (SSSs). Active citizenship takes place through participation in social activities, in the implementation of the pedagogical process of active forms and methods of education, promote the development of students' skills in solving various problems. The number of schools in Kazakhstan is roughly the same as that in Russia. The population of Kazakhstan is several times smaller. However, for a long time, our country has been very cautious about optimizing such schools. Migration processes in Kazakhstan decreased the population of rural areas and cause the re-distribution when people move from small villages to larger villages/ cities; it is time to think about what to do with education in rural areas. After all, it is not only the cost of such a school but also the fact that there are not enough teachers. Quite often, the teacher has to teach several subjects, and he does not have the required qualification; there are also issues in the provision of material resources for such schools, socialization of children, etc.

Key words: rural school, class kits, modernization, resource schools center, magnetic school.

Geographical features of Kazakhstan location testify the most of the country represent regional centers with a developed infrastructure and educational system. The recent emergence and rapid amplification of the modernization of Kazakhstan have led to a significant interest in education that combines the best global practices and international research. In light of the latest developments in this sphere, educational attainments are becoming a vital component for the prosperity of the whole country. As Yakavets (2013) claims, especially teaching gifted children is considered a vehicle for improving the competitiveness of education, developing national human capital, and reforming society. Therefore, the Kazakhstan Government has paid a great deal of attention to discovering, teaching, and maintaining giftedness.

The policy of territorial development towards urbanization was proclaimed in Kazakhstan back in 2006. However, its beginning can be considered 2018, when the Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 was adopted.

We shall return to the issue of rural development. The new regional policy is focused on the development of economic growth centers. These, in addition to cities, include support villages (314 out of 6,660) and border areas. Funding will be allocated only for perspective villages. The potential of rural settlements and villages is determined by the executive authorities through monitoring of socio-economic development. Thus, in the Kostanay region, according to the results of the analysis, in 2017, 36 out of 584 settlements with a population of fewer than 50 people were closed down during the year.

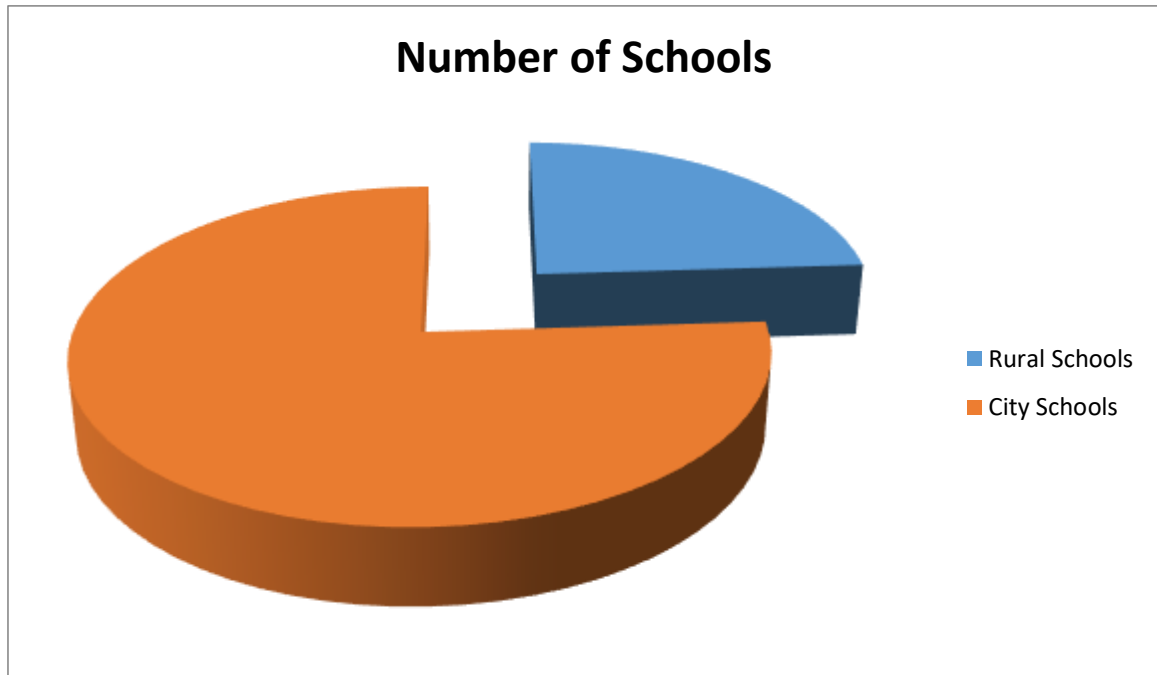
As of the end of 2017, the share of the rural population in Kazakhstan was 42.6%, and that of the urban population was 57.4%. The population growth in rural areas was 0.8% (up to 7.73 million people), in cities - 1.7% (up to 10.43 million people). In other words, the urban population is growing twice as fast as in rural areas.

According to statistics of the education system of Kazakhstan in 2018, there were 7,047 schools with a contingent of about 3 million students (2,972,319 students), of which 5,348 (1,394,785 students) were in rural areas, including 2,944 small schools (204,121 students).

Table 1. Population in rural and city schools in Kazakhstan (%)

Year	City schools	Rural schools
2010	53.7%	46.3%
2015	56.7%	43.3%
2016	57%	43%
2017	57.45%	42.6%
2018	54%	46%

The graphs show that the process of reducing the number of SSS is much more rapid than the process of reducing the number of villages. This suggests one point: the disappearance of villages is unavoidable if the school closes down. The school is often the only place of learning, health, and recreation for villagers. Thanks to schools, rural settlements have survived in the problematic 90s of the last century. In general, it is not difficult to close the village, but only to close the school. Moreover, this trend will only increase based on dominoes.

Figure 1. Number of schools in rural and city areas

A special place in this system takes an ungraded school - 56.5% of the total. At this point in Kazakhstan function as independent small schools (primary, basic and secondary) and resource centers with surrounding magnetic schools. Currently, it is the rural school becomes the main cultural and information center of the area, where students and teachers, and the villagers themselves are involved. The practical orientation of educational activity is agricultural: lessons of labor training, cycles of varieties disciplines, directions of educational work are carried out in the field, on the farm, in greenhouses, in the pastures. However, all social, entertainment and educational work is also carried out within the walls of rural schools: events of state character, national holidays and entertainment reporting activities of the village administration and district electoral activities, awareness-raising activities, etc. Therefore, in the area, it is a stabilizing factor in the lives of rural settlements with all its social and economic problems. The first effect that can occur in small schools is the effect of the community, perhaps the most important and influential. The main task of the new school is the successful socialization of pupils for their future adult life.

Specific features of rural schools allow them create a family atmosphere, the little community. The second possible effect of small schools is a special relationship with their parents and the outside world (society). In small schools, there are more opportunities to organize a meaningful dialogue between the teachers and parents and the complicity of both in school life. Thus, a school in the village often deters the village from extinction, often - the main socio-cultural and information center of the village, and in some places and the main organizer of social and economic life in the countryside.

According to Statistic Committee (2018), with these sharp discrepancies, both schools are causing some difficulties facing contemporary rural schools in our country that affect the whole learning process itself. Some of the pervasive problems can be classified as follows, which are ubiquitous for most of the rural schools:

Lack of specialists: teachers with the highest category are between two and three times lower in rural than in urban areas. By contrast, the proportion of teachers without category is noticeably higher in rural areas (OECD 2015). The quality of the teaching staff in rural schools is comparatively low. Analysis of the quality composition of teachers shows the difference in the ratio of urban (92.5%) and rural teachers (89.3%) with higher education. Although the majority of teachers work in rural schools, the share of rural teachers with the higher category (16.5%) is almost two times lower than in urban schools (30.6%). The low percentage of teachers with the higher category is observed in West Kazakhstan (14.3%), Kyzylorda (14%), and Akmola (15.8%) regions. The highest provision of highly qualified personnel is observed in Almaty (35%), Astana (33.7%), and Pavlodar oblast (31.7%).

Lack of knowledge. Consequently, the hurdles that our remote schools face show some negative repercussions. For example, in Kazakhstan's Unified National Test taken as a combined school-leaving and university entry test, students in rural schools had an average of 66.50 points, while students in urban schools scored 76.16. Additionally, the average urban-rural difference in the results was 8.74 points in 2013 in favor of urban areas (NCESE 2013b). As in PISA 2009, the average reading performance was 376 score points for children in villages or rural areas, 383 for children in towns, 419 for children in large cities, and 431 for children in the cities of Astana and Almaty (OECD 2015).

The performance of students in rural schools is lower than in urban schools. The results of international and national level ratings prove this thesis. Thus, according to the results of the International Program on Assessment of Educational Achievements of Students PISA-2015, students of rural and urban schools presented the following results (see the figure below).

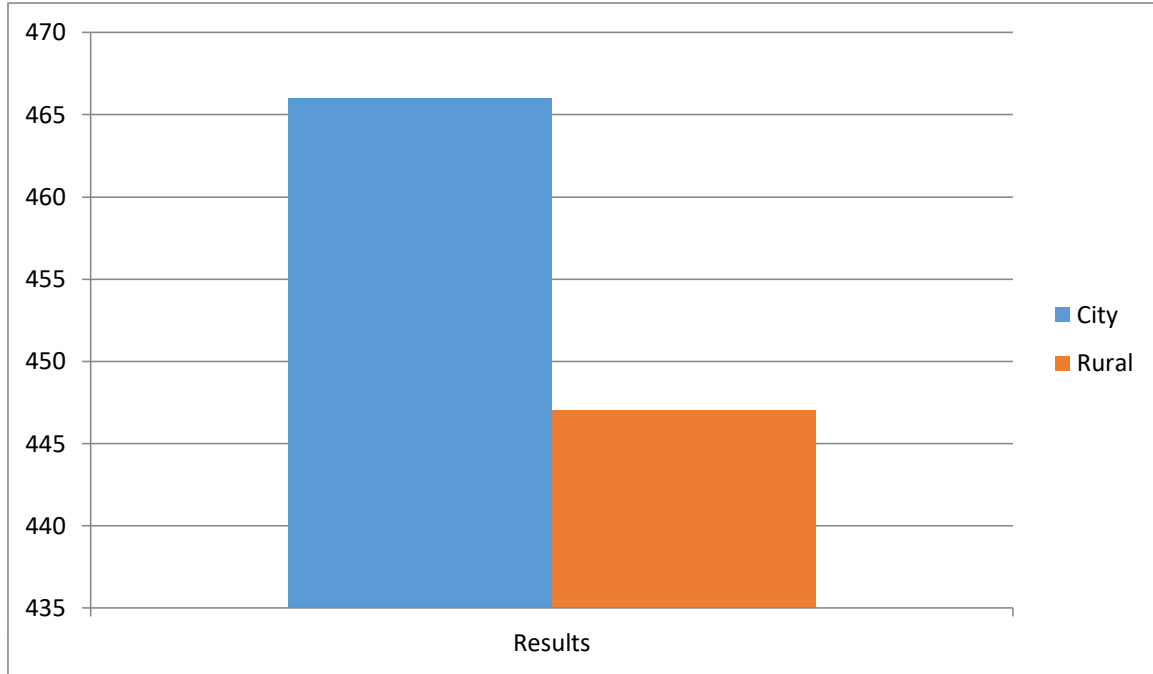
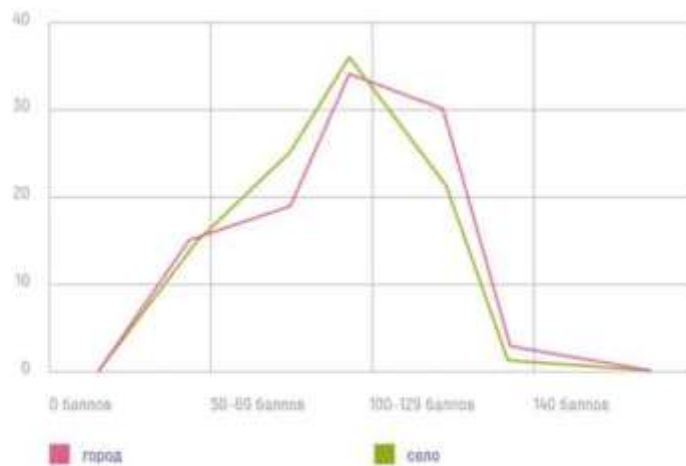

Figure 2. Results of PISA 2015

The data show significant differentiation in the results of students of urban and rural educational organizations. The difference in the results of PISA-2015 in 19 points depending on the location of the educational organization indicates that rural schoolchildren lag behind their urban peers by more than six months. The difference in the results of the educational achievements of schoolchildren in the urban-rural context is primarily since the majority of small schools are concentrated in rural areas.

Republican rating measurements show a similar situation. According to the results of the External Evaluation of Educational Achievements of Schoolchildren (GPA-2018), rural schoolchildren are 7.08 points behind urban ones on average. If we compare the data for two or three years, they show an increasing gap between rural and urban schoolchildren. With the average GPA of 6.18 increasing, there is a gap in the quality of knowledge between urban and rural students, which increased from 5.3 in 2016 to 7 in 2017. The single national test also shows a significant difference in achievements between rural and urban students.

Распределение выпускников по набранным баллам по результатам ЕНТ-2018

Figure 3. Results of UNT

The chart shows that in 2018, 78% of rural graduates and 68% of urban school graduates scored below 100 points.

Lack of internet access and ICT in teaching: Rural small-class schools claimed that the lack of internet access caused a deficiency of such newer technologies as "interactive whiteboards" in these schools; nearly all (93%) of urban schools but fewer than half (43%) of rural schools have "interactive classrooms" (IAC 2014).

Information and communication technology equipment in rural schools remains low. Work is underway in Kazakhstan to develop the informatization and computerization of education. For example, while in 2005 there were 41 students per computer, in 2010 there were 18 students per computer, in 2016 there were ten students per computer.

The State supports the policy of informatization of the education system, but dangerous problems remain in this area. Kazakhstan has not yet achieved acceptable global computerization rates, which are 5-6 people per computer. Moreover, not all schools are computerized in Atyrau, Kostanay, and Kyzylorda provinces. More than 35 percent of the total number of computers require replacement. Only 42.3% of rural schools are equipped with interactive equipment. Only 1,075 schools are involved in the e-learning system.

There is no access to broadband Internet in rural schools. From year to year, Kazakhstani schools are working to increase access to the Internet. In 2015, 27.44 percent of the total number of schools had access to broadband Internet at speeds ranging from 4 to 10 Mbit/sec. However, there remains a significant gap between regions: 100% access is provided in schools in Almaty, while in Aktobe and Kostanai regions, the figure is 10.66% and 13.83%, respectively.

According to the results of a sociological study conducted by the author in May-August 2018, the question of access to the Internet, especially broadband access with speeds over 10 Mbit / s, was the most pressing. None of the few schools we studied had access to the Internet with the speed of more than 3 Mbit / s; the actual speed varied from 1.5 to 2.9 Mbit / s. This speed does not allow, for example, keeping an electronic journal "Qundelik", to use an electronic platform "BilimLand." About 95% of the teachers surveyed replied that they were not satisfied with the speed of the Internet, and access to it was very low. In their opinion, the lack of access to the broadband Internet raises many problems of educational and methodological nature.

Lack of adequate facilities: Such factors as temperature control, ventilation, and safety are necessary conditions of the educational process. The quality of the educational environment can affect the progress of pupils up to 25 percent. It is also said that roughly 42.5 percent of rural small-class schools in Kazakhstan are located in the adapted buildings (Musina 2015).

Material and technical base gap - many rural schools do not meet regulatory requirements. The level of their material and technical base is an essential factor affecting the results and efficiency of the school education process. Final studies of the International Program for the Evaluation of Educational Achievements of Students PISA-2012 show the dependence of educational achievements of students on the material equipment of schools.

For the 2016-2017 academic years, 22.5 percent of rural schools operated in adapted buildings. The 64 are emergency schools, 59 were in rural areas. According to the data from the National Compendium of Education Statistics 2018, 5,293 schools (about 90 percent) have gymnasiums in adapted buildings, 9 percent of rural schools do not have libraries, and 8 percent of rural schools have canteens or buffets.

In 2005, the equipping of Kazakh schools with language and multimedia rooms and interactive whiteboards began. However, after 14 years, there is still a shortage of these in rural schools. This is stated in reports prepared by the Centre for the Development of Small-Size Schools of the National Academy of Education named after I. Altynsarin. Classrooms of the new modification in physics do not have 1,102 or 33,7% of the incomplete schools, chemistry - 1,273 (39%), biology - 1,283 (39,3%), mathematics - 958 (29,3%) and language laboratories - 1,600 (49%). At the beginning of the 2016-2017 academic year, there were no new subject rooms in 51.5%, i.e., half of the rural schools.

The small-sized school (from now on - SSS), as defined by the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" (Art. 1, para. 58), is a general education school with a small contingent of students, combined classes and sets, and with a particular form of classroom instruction.

The quality of education as a critical condition for the formation of high-quality Human Resources is a priority for many countries considering long-term development. Education includes, among other things, the development of information and communication skills, a condition dictated by the evolution of society into information and digital society. Kazakhstan is also implementing such a policy, but the growing gap in the quality of secondary education between urban and rural schools is also recognized at the highest political level. That fact is confirmed by international and domestic research, which shows not only the fact of this gap but also its causes, including insufficient and unequal access to information and communication technologies (ICTs), especially in urban-rural areas.

The main problems with the use of information and communication technologies in small schools in rural areas are due to several reasons. The main reason is the lack of high-speed broadband Internet in general. According to the Committee of Statistic, around 90-100% of rural school has access to the Internet, but this is far from the reality we see in remote SSS.

Even though the country's leadership raised the issue of informatization of education many years ago and has achieved significant results, many problems remain in the development of ICT in education, especially in small schools (SSSs).

Active citizenship takes place through participation in social activities, in the implementation of the pedagogical process of active forms and methods of education, promote the development of students' skills in solving various problems.

Analysis of scientific literature has allowed allocating the notion of "social culture" its parts:

- 1) an infinitely rich ideological universe of meanings, united in the system of language, science, religion, philosophy, law, ethics, literature, painting, sculpture, architecture, music, drama, economy, political and sociological theories, etc.;
- 2) material culture, which is the embodiment of all these meanings in a biological environment, starting with simple tools and ending with the most complex equipment, books, pictures, etc.;
- 3) all covert and overt actions, ceremonies, rituals, actions in which individuals and groups make and receive one or another set of meanings. Also, by P. Sorokin, this concept is understood as one of the types of civilizations (Sorokin, 1992). To conduct a unique study on the designated problem, we have identified the main directions of the modern Kazakh village school: cultural transmission, enculturation, and socialization. Cultural transmission acts as a mechanism by which there is a transfer of experience and knowledge to new subjects of education, enculturation as the stage of entering the subject of education in the culture of its people and socialization as a process of the occurrence of the individual in society, its social structure (Whiting, 1975 and Erikson, 1963).

Results of the study to determine the efficacy of creating a resource center (school support) - the organization of secondary education, which are consolidated based on educational resources nearby small schools to conduct short-term training session and interim and final evaluation of students in order to ensure access to quality education to students of small schools. Support schools - social and cultural centers, which include rural libraries, health centers, creative clubs; school agro-biological laboratory with in-depth theoretical and practical training in agricultural profile; schools of not class-lesson type of training involving the organization of the educational process based on joint training sessions with different age composition of students.

However, while ensuring equal requirements for all children, it seems that we are neglecting the equity in offering these educational opportunities. In our case, remote and urban schoolchildren might be considered as two different areas with incomparable educational roots; in other words, as Adams (1993) highlighted, learners may differ in cultural and linguistic backgrounds, aptitudes, and abilities. Equity fundamentally implies that such differences are recognized, and appropriate adaptations are made in educational practice.

SSS solve problems:

- meeting the needs of students in primary education;
- aligning the starting positions of school graduates in order to provide them further professional education;

In addition to educational tasks, the rural small-size school solves a complex of social and economic problems:

- prevent the outflow of young people from rural areas;
- contributes to raising the cultural level of the population;
- solving demographic problems;
- development of the agrarian sector of the economy.

The number of schools in Kazakhstan is roughly the same as that in Russia. The population of Kazakhstan is several times smaller. However, for a long time, our country has been very cautious about optimizing such schools. Migration processes in Kazakhstan decreased the population of rural areas and cause the re-distribution when people move from small villages to larger villages/ cities; it is time to think about what to do with education in rural areas. After all, it is not only the cost of such a school but also the fact that there are not enough teachers. Quite often, the teacher has to teach several subjects, and he does not have the required qualification; there are also issues in the provision of material resources for such schools, socialization of children, etc.

Small rural schools allow a child to be close to his or her parents, and this fact is so vital that the decision to optimize SSS has to be balanced and considered. Furthermore, it is always in the children's favor. The majority of parents prefer to send kids to boarding schools (NIS, KTL) even they have access to SSS.

Conclusion

The work analysis showed that by establishing the resource centers, many problems of quality education in small rural schools are solved:

- Educational - teaching process in the magnetic school is built with the focus on the teaching quality, qualitative obtaining the necessary information enabling operate with it successfully in life, build relationships with the society of the village, to be an active member in it;
- Management mechanism of ungraded schools is changed by creating a Coordinating Council (the Coordination Council consists of the Directors of the magnetic and support schools, representatives of local government offices, departments of education, social partners), aimed to the creation of unified information and socio-cultural environment;
- The scientific-methodical system is improved: socio-cultural space includes the participation of scientists of Aktobe region and Kazakhstan in the development of influence mechanisms on the child's personality; the participants of the pedagogical process of Resource schools became active in research work;

– Cooperation of teaching staff at resource centers of small schools is strengthened, which serves as the basis for their creative self-realization;

– The quality and level of achievement of students' knowledge and their versatility, overall development and education as a social and cultural phenomenon is observed; – Student interest in the knowledge of natural history aspects of their region as a historical and political, geographic, demographic aspects are strengthened. Besides, the establishment of resource centers allows for enhanced psychological support of the educational process due to the following factors:

– Students are trained without separation from families: reduced percentage of maladjustment, family upbringing is maintained.

– Problem-based learning in interactive mode puts the child in a position to compete with each other, fosters the skillful construction of arguments and counterarguments, forms the basis of critical thinking;

– The individual talents of students are identified, allowing teachers of further education and homeroom to work in groups of different ages;

– Students master modern information technologies that improve the quality of knowledge.

Summarizing the results of the individual work on the socio-cultural and informational support of the learning process of Akkemer resource center, it should be noted that this form of existence in the modern education is one of the leading effective forms of quality education as an information and social and cultural phenomenon.

References

- [1] Almurzayeva B.K., Maydangaliyeva Zh.A., Utemissova G.U., Beisebekova M.Zh., Abuova S.T. Pedagogical image as component of teacher professional competence. NEWS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 2224-5294, Volume 1, Number 323, 39-45.
<https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.5>
- [2] Erikson, E. H. (1963). Childhood and society. (2nd Ed, Rev. & Enl.). New York : Norton. HQ781. E75 1963
- [3] Sorokin, P.A. (1992) Civilization. Society. Moscow, M .: Politizdat. Whiting, B. and J. Whiting (1975). Children of Six Cultures: a psychocultural analysis. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- [4] Shultz T. Investment in Human Capital - N.Y.; London, 1971 -P.26-28.
- [5] Dobrynin A.I., Dyatlov S.A., Tsyrenova E.D. Human Capital in Transit Economy: Formation, Evaluation, Efficiency of Use. - SPb.: Nauka, 1999, 234 p.
- [6] Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. "Growth of Welfare of Kazakhstani People: Increasing Income and Quality of Life". October 5, 2018 / akorda.kz. (Date of address: 10.11.2019).
- [7] Message from the President of the Republic of Kazakhstan - Leader of the nation Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Strategy" Kazakhstan-2050 ": new political course of the established state". December 14, 2012 / akorda.kz. (Date of address: 10.11.2019)
- [8] The State Program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. // Official Internet resource of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. /<http://www.edu.gov.kz/ru> (Date of address: 10.11.2019)

- [9] Rating of countries of the world by the level of education. Humanitarian Encyclopedia [Electronic resource] // Humanitarian Technologies Center, 2006-2018 (last edition: 25.08.2018). URL: <https://gtmarket.ru/ratings/education-index/education-index-info> (Date of address: 09.11.2019).
- [10] Number of preschools, number of children in preschools. Data from the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan. URL: <http://stat.gov.kz> (Date of address: 12.11.2019)
- [11] Number of students in daytime general education schools. Data from the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of RK. URL: <http://stat.gov.kz> (Date of address: 12.11.2019).
- [12] Karabalina A.A., Maydangalieva Zh.A., Satygalieva G.B., Ahmetalina G. A., Mahammadli D. Family pattern as key factor of primary school children academic performance. BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 1991-3494, Volume 6, Number 376 (2018), 58-66. <https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.28>
- [13] Kushzhanov N.V., Balginova K.M., Maydangalieva Z.A., Satygalieva G.B., Mahammadli D. The digital Kazakhstan. The development of human resources in education. BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 1991-3494, Volume 6, Number 376 (2018), 82-94. <https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.31>
- [14] Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. (2013). Mathematics: The curriculum for the 1–4, 5–6, 7–9 and 10–11 grades. Retrieved from <http://nao.kz/loader/fromorg/2/25?lang=ru>
- [15] Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. (2013). Knowledge of the world: The curriculum for grades 1–4 level of primary education. Retrieved from <http://nao.kz/loader/fromorg/2/25?lang=ru>

- [16] National Academy of Education named after I. Altynsarin. 2014. Monitoring the quality of educational process in general schools, taking into account the requirements of international comparative studies of GCI, PISA, TIMSS. Analytical statement. p. 90. Astana.Kazakhstan.
- [17] Naurzalina D. et al . (2015) The impact of family style education on high school student's grades. The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences eISSN: 2357-1330. doi:10.15405/epsbs.2015.08.21
- [18] Goldin Pr. & Katz. The race between technology and education, 2010, P.18.
- [19] Kazakhstan in Figures. Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Committee on Statistics. Brochure. Astana, 2018. - 19 p., P.8. Message from the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan "New opportunities for development in the context of the fourth industrial revolution. (Date of address: 10.11.2019).
- [20] UNESCO site. URL: <http://www.uis.unesco.org/> (Date of address: 10.11.2019)
- [21] D. Summers, S. Salish , A. Karabalina , V. Kubieva , A. Erbulatova , B. Almurzayeva , G. Nazarova. Psychological and pedagogical aspects of moral education in Kazakhstan. Bulletin of national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. ISSN 1991-3494 Volume 3, Number 373 (2018), 121 – 129.
<https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467>
- [22] Summers D., Balpeissova S.A., Maydangalieva Z.A., Utemissova G.U. HOW CAN WE PREVENT VIOLENCE AT SCHOOL? BULLYING. NEWS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 2224-5294, Volume 1, Number 323, 16-22.
<https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.2>
- [23] Gross enrolment in higher education. Data from the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan. URL: <http://stat.gov.kz> (Date of address: 12.11.2019).

- [24] Utemissova G., Summers D., Urmurzina B., Abdirakhmanova Y., Scott Alan Burton Summers. Psycholinguistic study of suggestive methods in education. Bulletin of national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. ISSN 1991-3494 Volume 3, Number 373 (2018), 159 – 166.
<https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467>
- [25] <http://vsa.kaznpu.kz/?tm=1&menu=38>
- [26] <http://agkipr.kz/archives/1489>
- [27] <https://vlast.kz/obsshestvo/31691-ostavit-nelza-zakryt-est-li-budusee-u-malokomplektnyh-skol.html>

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

174

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИМФАТИЧЕСКИХ УЗЛОВ У КАЗАХСКИХ ВЕРБЛЮДОВ

Бактыгалиева А.Т. к.б.н., ст.преподаватель,

Baishev University

Актобе, Республика Казахстан

Джуламанов К.М. д.с.- х.н.

FEDERAL state budget scientific institution "Federal scientific
center for biological systems and agricultural technologies of the
Russian Academy of Sciences"

Оренбург, Российская Федерация

Тайгузин Р.Ш. д.б.н., профессор

Orenburg state agricultural University

Оренбург, Российская Федерация

175

Аннотация

Исследование верблюда, как и других животных, начинается с определения его габитуса, или общего состояния. Особенно при достаточном практическом навыке, можно не только установить наличие патологического процесса в организме вообще, но и обнаружить иногда определённые диагностические признаки того или иного заболевания.

Ключевые слова: верблюд, лимфатические узлы, казахская порода, телосложение.

Андатпа

Басқа жануарлар сияқты түйені зерттеу оның әдетін немесе жалпы жағдайын анықтаудан басталады. Әсіресе жеткілікті практикалық шеберлікпен, организмдегі патологиялық процестің бар-жоғын анықтап қана қоймай, кейде белгілі бір аурудың белгілі бір диагностикалық белгілерін де анықтауға болады.

Кілт сөздер: түйе, лимфа түйіндері, қазақ тұқымы, денелі.

RESEARCH OF LYMPHATIC NUMBER IN KAZAKH VERBLYUDOV

ABSTRACT

The study of the camel, as well as other animals, begins with determining its habitus, or General condition. Especially with sufficient practical skills, you can not only determine the presence of a pathological process in the body in General, but also sometimes detect certain diagnostic signs of a particular disease.

Keywords: camel, lymph nodes, Kazakh breed, physique.

KAZAKH VERBLYUDOV'DA LENFATİK SAYISININ ARAŞTIRILMASI

ÖZ

Diğer hayvanların yanı sıra devenin incelenmesi, habitusunu veya Genel durumunu belirlemekle başlar. Özellikle yeterli pratik becerilerle, genel olarak vücuttaki patolojik bir sürecin varlığını belirleyemez, aynı zamanda bazen belirli bir hastalığın belirli teşhis belirtilerini de tespit edebilirsiniz.

Anahtar Kelimeler: deve, lenf düğümleri, Kazak ırkı, fizik

Введение.

Казахская порода верблюда имеет крепкое телосложение, верблюды производят впечатление мощности, крепости, силы и обладают большой массой тела. Грудная клетка у них широкая и глубокая, с крутыми, широкими рёбрами и большими межреберными промежутками. Костяк конечностей, судя по промерам обхвата пясти, умеренно толстый. Мускулатура конечностей более развита у двугорбых верблюдов и несколько менее у одногорбых. Несомненно, на телосложение оказывает определённое влияние видовая принадлежность. Двугорбые верблюды характеризуются более мощным развитием костяка.

Зная локализацию и предназначение каждого органа и лимфатической системе, нельзя не согласиться с тем, что лимфатическая система выполняет защитные функции.

Лимфатические узлы являются биофильтрами организма. Состояние лимфатической системы являются одним из важных показателей определения безопасности мяса и продуктов убоя (Тайгузин Р.Ш., Аставьева Д.В., 2018) .

177

Методика исследования.

Исследования лимфатических узлов у верблюдов казахской породы в количестве 20 голов, проводили в Акжайыкском районе КХ "Сабит". Использовали общепринятые методики, исследование лимфатических узлов у верблюдов имеет то же самое диагностическое значение, что и у других сельскохозяйственных животных.

Приступая к всестороннему клиническому исследованию верблюда, мы фиксировали животное, так как оберегали исследователя от опасности получить неожиданный сильный удар головой или быть укушенным крепкими зубами, а также оно может нанести сильнейший удар задними конечностями.

Результаты и их обсуждение

Наиболее доступным для исследования у верблюдов являются следующие поверхностно лимфатические узлы: нижнечелюстные - расположены с медиальной стороны заднего угла нижней челюсти, очень подвижные, овальной формы, достигают величины голубинового яйца; поверхностные шейные - лежат непосредственно перед плечевым суставом, овальной формы, подвижны и имеют величину крупного желудя; подподвздошные или узлы коленной складки - расположены непосредственно над коленной чашкой, вытянуты в длину, размером до 6-9 см и, в отличие от других животных, прощупываются без всяческих затруднений; поверхностные паховые - лежат на нижней брюшной стенке у самцов впереди семенников и имеют удлиненную форму.

При исследовании перечисленных лимфатических узлов, требующих хорошего знания нормы, мы обращали внимание на величину, форму, консистенцию, состояние поверхности, температуру, чувствительность и подвижность узлов по отношению к окружающей ткани, причем следует отметить их значительную в этом отношении вариабельность, зависящую от размера самого животного и от его возраста.

Верблюдицы были в возрасте 8 лет и самцу 12 лет. Острое набухание нижнечелюстных лимфатических узлов, когда последние оказываются увеличенными, опухшими и несколько болезненными при пальпации, наблюдается при ринитах, воспалении лобных пазух и инфлюэнце. В последнем случае часто поражаются также и вентральные шейные лимфатические узлы, становясь горячими, опухшими, болезненными и часто склонными к нагноению.

А.П. Петровский (1903) сообщает об увеличении этих узлов при сапе. Узлы при этом заболевании достигают размеров куриного яйца.

Воспаление лимфатических узлов может иметь место при бруцеллёзе и туберкулёзе.

По наблюдениям многих ученых, увеличение лимфатических узлов может быть следствием сильно выраженной глистной инвазии.

Рис.1. Казахские верблюды

Рис.2. Одногорбый верблюд

Выводы

При осмотре лимфатических узлов таких как: нижнечелюстные, поверхностные шейные, подподвздошные, (узлы коленной складки) увеличения их в размерах не наблюдалось. У некоторых верблюдов была видны изменения в области поверхностных паховых лимфатических узлах в виде облысения и покраснения кожи.

Список литературы:

1. Семушкин Н.Р. Диагностика заболеваний верблюдов. Москва. 1949. С.10-25.
2. Лакоза И.И. Верблюдоводство. Сельхозгиз.1938. -С.11-17.
3. Астафьева Д.В., Тайгузин Р.Ш. Морфология лимфатических узлов толстого отдела кишечника коз // Актуальные проблемы современной ветеринарной науки и практики: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 70-летию Краснодарского научно-исследовательского ветеринарного института. -Краснодар, 2016. -С.141-144.
4. Астафьева Д.В., Тайгузин Р.Ш. Морфологические особенности строения лимфатических узлов толстого отдела кишечника козы //Известия Оренбургского государственного аграрного университета. -2016. -№1 (57). -С.194-196.
5. Петровский А.П. Сап верблюдов при условиях естественного и искусственного заражения. Архив ветеринарных наук, 1903. №2. -С.103-109.

VOJMUR – World Journal of Multidisciplinary Research, 2020 – 2
DÜMAD – Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi, 2020 – 2

ISSN: 2717-6592

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

182

MAKALE YAZIM KURALLARI

Yazım Dili ve Sayfa Yapısı:

- Yazım dili Türkçe, İngilizce, Rusça ve Türk Dünyası kullanılan bütün dillerdir. Yazı karakteri olarak Times New Roman seçilmeli, sayfa yapısında tüm kenar boşlukları 2,5 cm olacak şekilde ayarlanmalıdır.
- MS Word dokümanı olarak ve 1,5 satır aralığında hazırlanmalıdır.

Metin Yapısı:

Başlıklar metin içinde **Makale Başlığı, Yazar Adı, Özetler, Anahtar Kelimeler, Giriş, konu başlıkları ve alt başlıkları, Sonuç, Kaynakça** şeklinde sıralanmalıdır.

- Makale başlığı (14 Punto/Koyu) sayfa ortalanarak yazılacaktır.
- Yazar adı, yazara ait kişisel bilgilere yer verilmeksizin makalenin başlığı altına sağa yaslı olarak yazılacaktır.
- Yazara ait kişisel bilgiler, yazarın unvanı, bağlı bulunduğu kurum, elektronik posta adresi, ilk sayfada sayfa altı dipnotu (*) olarak verilecektir (Birden fazla yazar varsa birinci yazar için bir, diğerleri için artan miktarda yıldız kullanınız).
- Metin, Times New Roman ve 12 punto; dipnotlar ise aynı fontla fakat 10 punto ile yazılmalıdır (Açıklamalar dışında dipnot kullanılmamalıdır. Metin atıfları, metnin içinde ve APA yazım sistemine uygun olarak, aşağıda belirtildiği gibi yazılmalıdır).
- Makaleler, Giriş, Alt Başlıklar ve Sonuç bölümlerinden oluşmalıdır.
- **Makalelerde sayfa sınırlaması bulunmamakla birlikte, sayfa sayısının makul ölçülerde olması beklenir.**

Kaynakça Yazım Kuralları:

Makale tam metinleri APA sistemine uygun olarak hazırlanmalıdır. Kullanılacak APA sistemi sürümü en genel hatlarıyla:

- * Yazarların soyadlarının alfabetik sıralaması esas alınır.
- * Önce yazarın soyadı yazılır ve virgül konur. Yazarların soy isimleri Baş harf büyük harflerle kalın puntolarla yazılır.

- * Yazarın isminin baş harfi (büyük harfle) yazılıp, nokta konur.
- * Parantez içinde eserin yayınlandığı tarih yazılır, parantez kapatılır ve nokta konur.
- * Eserin tam ismi yazılır ve nokta konur.
- * Eser kitap ise eserin ismi italikle yazılır. Çalışma makale ise derginin adı italikle yazılır.
- * Eserin yayınlandığı şehir yazılıp iki nokta üst üste konur.
- * Yayınevinin adı yazılır.

Bu açıklamaların ışığında farklı türden akademik eserleri içeren APA (5) sürümüne uygun olarak hazırlanmış ayrıntılı bir örnek kaynakça:

Örnek Kaynakça

1. **Arslan, D. A.** (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntem ve teknikleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
2. **Arslan, D. A.** ve **Arslan, G.** (2017-a). *Kültür, sanat, edebiyat, sosyolojisi*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
3. **Arslan, D. A.** (2017-b). Samsun ve Orta Karadeniz bölgesinde göçün sosyolojik tahlili. VII. Uluslararası Canik Sempozyumu: “Geçmişten Günümüze Şehir Göç”, 16-18 Şubat, Samsun, Türkiye, 2017.
4. **Arslan, D.A.** (2012-a). Yerel seçim sonuçları temelinde Mersin’in siyasi yapısı. *International Journal of Human Sciences*, 9-2, 916-968.
5. **Arslan, D. A.** (2012-b). Geçmişten geleceğe Kağızman’ın siyasi yapısı: Yerel seçim sonuçları temelinde Kağızman’ın siyasi yapısının sosyolojik analizi. *Sosyoloji içinde* (587-606). Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu Kars.
6. **Arslan, D.A.** (2012-c). Mersin Milletvekilleri’nin sosyolojik profilleri. *International Journal of Human Sciences*, 9-2, 587-622.

7. **Arslan, D. A.** (2011-a). *Who rules Turkey: Turkish power elite*. Berlin: LAP LAMBERT Academic Publishing.
8. **Arslan, D. A.** (2011-b). *Uygulamalı köy sosyolojisi: Kırsal yapı ve kalkınma dinamikleri ile 17 öncesi ve sonrası Ankara Kavaközü*. Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.
9. **Arslan, D. A.** (2005). Educational bases of Turkish democracy: Educational backgrounds of Turkish elites. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research)*, 8-1, 5–30.
10. **Arslan, D. A.** (2004-c). Türk medya elitleri: bir durum tespiti. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research)*, 4-2, 135–164.
11. **Bozkurt, Ö.** (1972). *Ayrımsal sosyoloji ve toplumsal yapı*. Ankara: Sevinç Matbaası.
12. **Buğra, A.** (1995). *Türkiye’de devlet ve işadamları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
13. **Bulmer, M.** (1994). *Sociological research methods*. London: Macmillan.
14. **Cüceloğlu, D.** (200). *İnsan ve davranışı*. Ankara: Remzi Kitabevi.
15. **Nirun, N.** (1991). *Sosyal dinamik bünye analizi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
16. **Ozankaya, Ö.** (1971). *Köyde toplumsal yapı ve siyasal kültür*. Ankara: Sevinç Matbaası.

ARTICLE WRITING RULES

Writing Language and Page Layout:

- The language of writing is Turkish, English, Russian and all the languages used in the Turkish World. Times New Roman should be chosen as the font, and all margins in the page structure should be set to 2.5 cm.
- It should be prepared as an MS Word document and with 1.5 line spacing.

Text Structure:

Title, Abstract, Key Words, Introduction, Subject Headings and Subheadings, Result, References.

- The title of the paper (14 pt. / dark) will be written on the center of the page.
- The name of the author shall be written right under the heading of the article without any personal information of the author.
- Personal information belonging to the author, the title of the author, the institution to which it is affiliated, the e-mail address, and the footnote (*) on the first page (if there are multiple authors, use one for the first author and a star for the others).
- Text, Times New Roman and 12 pt.; Footnotes should be typed with the same font but with 10 points (Footnotes should not be used except for the descriptions.) Text citations should be written in the text and in accordance with the APA writing system, as follows.
- Your notification must consist of Entries, Subheadings and Conclusion sections.
- There are no page limitations.

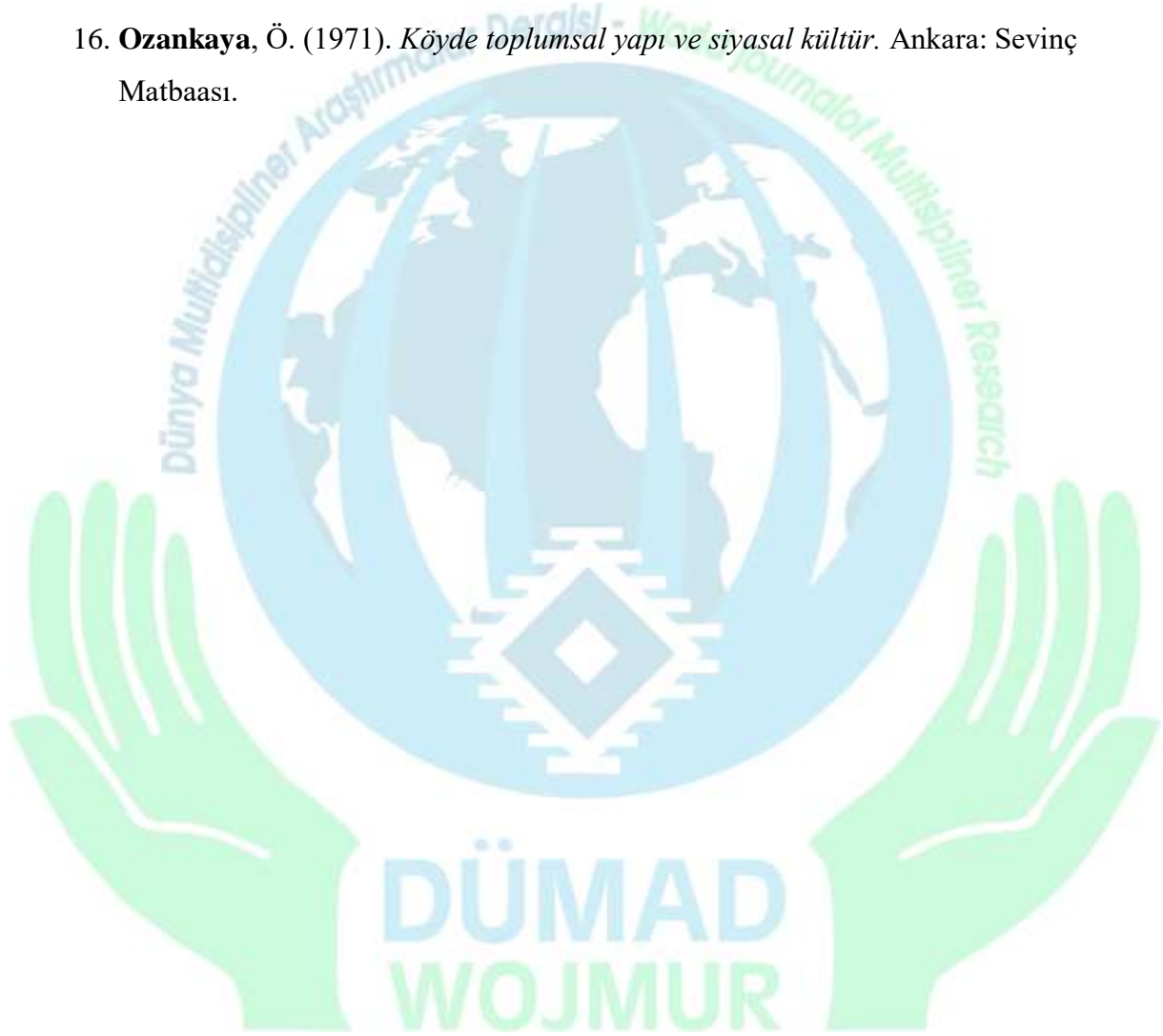

Sample References:

1. **Arslan, D. A.** (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntem ve teknikleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
2. **Arslan, D. A. ve Arslan, G.** (2017-a). *Kültür, sanat, edebiyat, sosyolojisi*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
3. **Arslan, D. A.** (2017-b). Samsun ve Orta Karadeniz bölgesinde göçün sosyolojik tahlili. VII. Uluslararası Canik Sempozyumu: “Geçmişten Günümüze Şehir Göç”, 16-18 Şubat, Samsun, Türkiye, 2017.
4. **Arslan, D.A.** (2012-a). Yerel seçim sonuçları temelinde Mersin’in siyasi yapısı. *International Journal of Human Sciences*, 9-2, 916-968.
5. **Arslan, D. A.** (2012-b). Geçmişten geleceğe Kağızman’ın siyasi yapısı: Yerel seçim sonuçları temelinde Kağızman’ın siyasi yapısının sosyolojik analizi. *Sosyoloji içinde* (587-606). Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu Kars.
6. **Arslan, D.A.** (2012-c). Mersin Milletvekilleri’nin sosyolojik profilleri. *International Journal of Human Sciences*, 9-2, 587-622.
7. **Arslan, D. A.** (2011-a). *Who rules Turkey: Turkish power elite*. Berlin: LAP LAMBERT Academic Publishing.
8. **Arslan, D. A.** (2011-b). *Uygulamalı köy sosyolojisi: Kırsal yapı ve kalkınma dinamikleri ile 17 öncesi ve sonrası Ankara Kavaközü*. Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.
9. **Arslan, D. A.** (2005). Educational bases of Turkish democracy: Educational backgrounds of Turkish elites. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research)*, 8-1, 5–30.
10. **Arslan, D. A.** (2004-c). Türk medya elitleri: bir durum tespiti. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research)*, 4-2, 135–164.
11. **Bozkurt, Ö.** (1972). *Ayrımsal sosyoloji ve toplumsal yapı*. Ankara: Sevinç Matbaası.

12. **Buğra, A.** (1995). *Türkiye’de devlet ve işadamları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
13. **Bulmer, M.** (1994). *Sociological research methods*. London: Macmillan.
14. **Cüceloğlu, D.** (200). *İnsan ve davranışı*. Ankara: Remzi Kitabevi.
15. **Nirun, N.** (1991). *Sosyal dinamik bünye analizi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
16. **Ozankaya, Ö.** (1971). *Köyde toplumsal yapı ve siyasal kültür*. Ankara: Sevinç Matbaası.

NOTLAR:

.....
.....
.....

